мениң тоюмдыр. Шу тойдакы ат чапышыгы үчин гойлан байраклар, гой, мыхманларыңкы болсун. Шу чапышыкда Гарагөзүң биринжи болуп гелмеги Мухаммет жана улы шатлык гетирер. Мениң үчин шондан улы байрак болмаз. Бу гүн бейик алымың гүни. Мен муңа чәксиз гуванян» дийди. Адамлар какамың «берекеллачыны» етирдилер.

— Агам хемише өз адына мынасып. Барака диймек «Мукаддес гүйч» диймек ахыры. Гой, шу мукаддеслик хем онуң өмүрлик хемрасы болсун — дийип, Мухаммет ички буйсанжыны әшгәр этди.

* * *

Мамун халыф ава-шикара гитмеги бейле бир говы гөрүп дуранокды. Йөне Гүндогар хөкүмдарларының дәбине эерип, арам-арам мәхремлерини яныңа алып, он-он ики гүнләп юрдуң гүнортасындакы даглара ве депелере шикара чыкарды. Эмма өзи көп ав авламазды. Ол баран ерлеринде чадыр гурдурып, көпленч онуң ичинде, бахар айлары болса дашарда, ере овадан халыдыр кечелери ядырып отурмагы, везир-векиллердир алым-шахырлар билен сөхбет этмеги оңат гөрйәрди. Мамун Хорезмини хер сапар диен ялы өз яны билен әкидйәрди. Бу сапар хем Мухаммет халыфың янындады. Себәби Хорезми инди бирнәче йыллап бәри Мервдәки алымларың арасында улы хормат гоюлянларың бириди. Мамун диңе бир ылым-билим хакда дәл-де, сыясата, дөвлет ишлерине дегишли меселелери хем Хорезмиден сорамагы кем гөрмейәрди.

Бу гүн болса халыфда пикир алышмага меселе көпди. Өзем, нәме үчиндир, онуң Хорезми билен айратын гүррүң эдеси гелди. Шонуң үчинем адамлар ирден туруп ава уграмакчы боланларында, атың жылавына ябышан Мухаммеде:

— Хорезми, ханы, бир аяк чек! Сен бу гүн атланма, геп бар — дийип, халыф алым билен сөхбет этмек ислегиниң бардыгыны билдирди. Алым атың жылавыны янына ылгап баран йигидиң элине тутдурып, хөкүмдарың чадырына тарап уграды. Йөне Мамунам эййәм Мухаммеде тарап гелйәрди.

Мамуның чадыры дөрт төверегини депелер тутуп дуран ойда дикилипди. Онуң төверегинде иң улы алымлардыр шахырлар, везир-векиллер хем-де жанпеналар орнашыпдылар. Галанлар болса депелериң ашырсында ерлешипдилер. Онуң өз ятян чадыры оюң гүнбатарындакы депә дегип дурды. Мамун Хорезминиң голтугындан тутуп, шол депәниң билине ябышып башлады. Олар депәниң үстүне чыкып, бирселлем беслерини чыкарман, төверек-дашларына гөз айлап дурдулар. Соңра ере язылып гойлан уллакан халының үстүнде отурдылар. Халының үстүнде дөрт саны гүнжек хем барды. Төверек-даш гөзелди, депелер, ойлар, байырлар гүләлеклер, дүрли-дүмен отлар билен өртүлипди. Халыф жошгунлы сөзледи:

— Гөрйәңми, Хорезми, бу гөзеллиги! Арман, муңуң өмри гысга. Он-он бәш гүнден соң, бу гөзелликден хич зат галмаз.

Хорезми хем овадан, гүлли халы язылан ялы болуп ятан депелердир ойлары сынлап отурышына, хут халыфың айдан сөзлерини ичинден гайталаярды.

— Хава, мерхеметли хөкүмдар, небсимиз агырса-да, үлкәмизиң бу гөзеллиги узак вагтлык дәл. Бу депелер бахар айларында хем-де гүйзүң ахырларында адамларың кейпини гөтерйәр. Мал-гаралар бүтин йылың довамында отсуз-чөпсүз болмаярлар. Гөрйәңизми, хәзир бизиң дызымыза етип дуран отлар гураса-да, буларың саманы маллары гышдан чыкаяр.

— Бу үлкеде ябаны хайванларың, гуландыр кейиклериң көплүгем шонуң үчин болса герек. Йөне, алым, мен бу гүн сениң билен хайванлар хакда дәл-де, сыясат хакда гүррүң этмекчи.. .

Хөкүмдарың өзи билен икичәк гүрлешжек боляныныың себәби Хорезмә аянды. Эмма алым сесини чыкармады, ол адамлары диңлемеги башарярды. Ол халыфың янында, оңарып билсе, асла геплемежек болярды. Икичәк боланларында Хорезми Мамуның гүррүңини голдаярды, өз пикирлеринем чекинмән айдярды. Догручыллыгы үчин хөкүмдар оңа улы хормат гойярды. Онуң диңе бир ылым барадакы пикирлерини макулламан, эйсем сыясата, дөвлетиң ыкдысады-хожалык ишлерине дегишли ой-пикирлерини, маслахатларыны хем пейдалы хасаплаярды. Бу ягдая Мухаммет хем оңат дүшүнйәрди. Шонуң үчинем тебигатымызың иң оңат вагты ол хакда, онуң байлыгы хакда, поэзия, ылым барада гүррүң этмән, дөвлет ишлери

Зак. 664 — 5

барада маслахатлашҗак боляндыгы акылдары ге‑ галдырмады.

Мамун ибн Решит гүррүңлерини башга-да диңлә‑ дуран адам бар болаймасын диен алада билен төве‑ регине гөз айлады. Голайда оларың гүррүңини эшит‑ җек адам гөрмәнсоң, сөхбети довам этди:

— Мен сениң бир хакыката оңат гөз етирмегиңи ислейән, чүнки сен бизиң тарыхымызы язярсың. До‑ ганым Мухаммет Амин аятда ёк, ол өлдүрилди. Эмма гөреш хениз ятанок, ятмазам. Онуң себәбини сен бил‑ йәңми?! Ёк, сен оны билйән дәлсиң. Көплер ялы се‑ нем «Ики доган тагт үстүнде сөвешди, бириси бейле‑ кисиниң башыны ийди» дийип пикир эдйәнсиң. Ш‑ хили пикирде болсаң, сенем ялңышярсың...

Хөкүмдар сөзүне дынгы берди, хызматкәрлер сачак язып, онуң үстүни дүрли тагамлардан, назы-нытмат‑ лардан долдурдылар. Олар ене-де нәмедир бир зат‑ лар гетирмек максады билен ызларына доландылар Мамун алымың йүзүне серетди. Эмма Хорезминиң хениз геплемек мейлиниң ёкдугына гөз етирип, гүр‑ рүңе башлады. Хорезми үнс билен хөкүмдары диң‑ лейәрди.

— Бизиң гөрешимизиң хас дүйпли‌рәк себәплери бар, сен шолара дүшүн! Мениң эҗем шу төверегиң гызы, Амин болса какамың арап аялындан доглан. Йөне бизиң гандөкүшикли уршумызың дүйп себәби мунда-да дәл. Какам пакыр, ятан ери ягты болсун. Амини арап юртларына халыф этмеги, маңа-да Хо‑ расаны ве Эйраны, умуман шу төверeклери бермеги йүрегине дүвүпди. Ол бу хакдакы пикирини бизе ачык айтдам...

Хорезми гүррүңе гошулмагы макул гөрди:

— Диймек, мерхумда ики халыфат дөретмек пи‑ кири болупдыр-да?!

— Ине, меселе хем шунда-да. Шу зейилли хере‑ кет араплар билен бу төверeклериң адамларының аг‑ зыны алартҗак, пыгамберимизиң ве дөрт чарыярларын дөредип гиден әгирт улы, бүтеви дөвлетини сындыр‑ җак. Мен муңа ёл берип билҗек дәлдим. Өзүң бил‑ йәң, алым, агзы ала ил багтсыздыр. Ата-бабаларымыз пыгамбер гелмезден озал дагыньк ягдайда яшап, гүйчли гоңшы дөвлетлерден эҗир чекипдирлер. Би‑ зем бейтсек ызымызы тапмарыс, хеләк боларыс...

Мухаммет хөкүмдарың айдян затларыны өз янын‑ дан макуллаярды. Чүнки дөвлет Решит ибн Мансу‑ рың пикир эдиши ялы бөлүнен чагында араплар би‑ лен бейлеки халкларың, өңи билен Эйраның гапма‑ гаршылыгы хас хем гүйҗәрди. Эйранлыларың хәки‑ миет угрундакы гөреши озалам ёк дәлди. Халыф Решит арадан чыкандан соң велин, ол хас хем гүй‑ җеди. Мамунның эҗеси хорасанлы боланы үчин эй‑ ранлылар онуң тарапында дуруппдылар. Хорезми бу затлара гөз етирип башлапды. Мамун сөзүни довам этди:

— Мен мусулманларың арасында агзалалык бол‑ масын диен ниет билен эййәм ымам Алы Рызаны өзүмиң мирасдарым дийип ыглан этдим. Мундан се‑ ниң хабарың бар ахыры.

Догруданам, Мамун шайы мусулманларының улы хормат гойян ымамыны өзүниң мирасдары дийип ыг‑ лан эдениниден алым хабарлыды. Хава, абрайыны артдырмак максады билен ымамың озалкы адыны үйтгеденем хут Мамунның өзүди. Онуң озалкы ады Алы ибн Мусады. Шайылар оны өзлериниң секизин‑ жи[1] ымамы хасап эдйәрдилер. Ар Рыза адыны ол Мервде алыпды. Бу адың манысына Мухаммет Хо‑ резми шобада дүшүнипди. Ар Рыза диймек пыгам‑ берин ковмуны илери тутмак манысыны аңладярды.

Шу мынасыбетли Мервде гечирилен дабара хем Мухаммет Хорезминиң ядындады. Хәзир шо дабара‑ да болан вакалар бирин-бирин онуң гөз өңүнден гечди.

Гүйз айларыды. Муңа гарамаздан, хова ыссыды Шемал өвүсмәнсоң, дымыксыды. Гүн мазалы ашак‑ лан болса-да, адамлар дерден чыкмандылар. Мервиң гүнбатар дервезесиниң агзына үйшен җемагат арап юртларындан, Багдатдан, Эйрандан гелйән мыхман‑ лары гаршыламага йыгнанып ды. Оларың арасында Хорезми, Абдылла, Ахмет Мервазы дагам барды Мыхманларың гелҗеги хакда бир гүн өңүнден җар чекдирилип, шәхер илатына хабар берипдилер.

Ине-де, Мамунның нөкерлери. Оларың ызы билен

---

[1] Шайы мусулманларының пикирине гөрә, ахырзаман боляанча он ики ымам болмалы, оларың бириниҗиси Хезрети Алы, ахырҗысы Мәти болмалы.

гара лыбас гейнен атлыларың хем-де пыяда гелйән адамларың ызы гөрненокды. Нөкерлер:

— Ёл бериң, ёл бериң, эртир ирден көшгүң янындакы мейданча йыганың! Бу хөкүмдарымыз халыф Мамуның перманы— дийшип, мыхманлара ёл ачярдылар.

— Мыхманларың ызы үзүленок-ла. Булар бу ере нәме үчин гелйәрлер, халыпам? — дийип, Абдылла Хорезмә йүзленди.

— Булар Алы ибн Абу Талыбың хем-де онуң агасы Аббасың арап юртларындакы, Эйрандакы неберелери...

— Мамун ибн Решидем Аббасың неберелериниң бири ахыры — дийип, Ахмет Мервазам гүррүңе гошулды.

Хорезми сөзүни довам этдирди:

— Яшулы, сиз мамла. Мениң топлан маглуматларыма гөрә, буларың хеммеси хашым тиресине дегишли.

— Бу ере нәхили ниет билен гелйәрлер, нәме үчин гара лыбас гейнипдирлер? — дийип, Абдылла гүррүңиң ызыны диңлемекчидигини сыздырды. Хорезми:

— Оны эртир билерис. Йөне лыбасларының нәме себәпли гарадыгыны мен айдып берейин! Арап халыфаты дөрәли бәри, бу дөвлетиң тугуның (байдагының) реңки гара. Шо себәпли халыфың нөкерлериниңем, көшк эмелдарларының хем геййән лыбасының реңки гара.

Абдылла ибн Барака башга совал бермеди. Алымлар көшге тарап юградылар.

Шол гүнүң эртеси, гүн гушлук боланда, халыфың көшгүниң янындакы мейданча мәрекеден хырын-дыкын долупды. Алымлар хем инди эп-эсли вагтдан бәри шу ердедилер. Оларың арасында мыхманлар көплүкди. Олар мүңлерчеди, оларың эгин-эшиги яшыл матадан тикилипди.

— Хайран галаймалы. Булар бир гиҗеде лыбасларының реңкини үйтгедәйипдирлер! — дийип, бу гүн хем Абдылла илки болуп гүррүңе башлады.

— Бу ягдая иррәкден бәри тайярлык гөрен болсалар герек — дийип, Ахмет Мервазы өз пикирини айтды.

Хорезми пикир айтмакдан сакланды. Ол бу ыгнакышыгың нәме билен гутарҗакдыгы хакда ойланярды. Мамун ибн Решидиң нөкерлериниң яшыл тугы гөтерип гелмеклери нәмәниң-нәмедигине гөз етирмәге Мухаммет Хорезмә көмек берди. Йөне ол дил ярып етишмеди. Халыфың овадан гыр атына гөзи дүшди. Нусайда өсдүрилип етишдирилен бу бедеви Мерв шәхеринде танамаян ёкды. Мамун көпленч атлы гезерди.

Халыфың пейда болмагы билен гаты гүрләп, шорта сөзлери, ёмаклары айдышып, гүлшүп дуран адамларың арасына сув сепилен ялы болды. Мамун хем яшыл лыбас гейипди. Ол харбы эшикдеди: гылыҗы, галканы, ок-яйы барды, өрән хайбатлы гөрүнйәрди. Халыф ат үстүнде үзеңңә галып нутук сөзледи:

— Адамлар, сиз шу байдагы сынлаң! — дийип, элини яшыл туга узатды. Оны тутуп дуран нөкер орта чыкып байдагы ёкары гөтерди. Ювашҗадан өвсүйән шемала байдак пасырдады. Мәрекәниң арасында говур, шовхун дөреди. Халыф голуны ёкары гөтерди, ене-де үмсүмлик аралашды, ол гүррүңини довам этди:

— Шу гүнден башлап, әгирт улы мусулман дөвлетиниң байдагы шу болар!..

Алымлар бир-бириниң йүзүне середишдилер. Ахмет Мервазы:

— Бе, асла оюңа-пикириңе гелмеҗек зат. Бизиң юрдумызда илкинҗи сапар мусулманларың яшыл тугы дикелдилди — дийди. Халыф алымың сесини эшиден ялы:

— Хава, бу туг мусулманларың хеммесине дегишли. Өзем иң гадымы шәхерлериң бири болан Мервде дикелдилйәр. Бу шәхер мукаддесдир. Исгендер Зүлкарнайыны гөрен шәхердир. Бейик серкерде бу ере гелмезинден хем көп вагт озал дөрән шәхер бу гүн күлли мусулманың меркезине өврүлди — дийди.

Халыф сөзүне дынгы берип, сагында, дор атың үстүнде отуран баш везирине бир затлар пышырдап башлады. Бу пурсатдан пейдаланан Хорезми болуп дуран вакалары, халыфың айдан сөзлерини акыл элегинден гечирйән хакыкы алымың айдайҗак затларыны айтды:

— Догруданам, кәрдешлер, биз ерән улы ваканың шаяды болуп дурус. Мерхеметли халыф бизиң шәхеримизи бүтин арап халыфатының меркези дийип ыглан этди. Инди мусулман дүнйәсиниң әхли күнҗекле-

рине перманлар, табшырыклар шу ерден гидер, шәхеримизиңем, юрдумызыңам абрайы, мертебеси артар.

— Халыпам, догруданам, бу ажайып пурсат — дийип, Абдылла гүррүңе башладам велин, ене-де халыфың сеси яңланды:

— Биз өзүмизиң дөвлетимизе, мусулманларын яшыл туғуна вепалы болмалыдырыс. Аллатагала мусулман халкларының агзыбирлигини, ынсанперверлигини ислейәр. Күлли мусулман бир дөвлете хызмат этсе, бейик Худайың, пыгамберимизиң весъетлерини ерине етирдигимиз болар. Шонда Ярадан хер биримизиң алкышымызы, хайышымызы эшидер. Ене-де гөрүшйәнчәк, Алла ярыңыз болсун, эй, Худайың бенделери! — дийип, Мамун гыр атының жылавыны ызына өврүп, гелен тарапына уграды.

Шол гүнүң агшамы улы мейлис болуп, оңа алымларың хем бирнәчеси, шейле хем Мухаммет Хорезми гатнашыпды...

Инди Мухаммеде көп зат аян болупды. Эмма ол Мамуның тәзе әдимлериниң нәхили нетиже берҗегини биленокды, билмек велин герекди. Шонуң үчинем ол хөкүмдара совал берди:

— Тагсыр, сизиң эден теклибиңизи өзүм-ә өрән догры хасаплаян. Бу теклип көплери бегендирен болса герек!

— Менем шейле пикирдедим. Эмма мениң чак эдишим ялы болмады. Эйранлылар, айратын хем хезрети Алының тарапдарлары мунуң билен канагатланмаярлар. Олар юрдуң хемме еринде ёлбашчы везипелери Алычылар[1] эелемели дийип хасап эдйәрлер. Шонуң үчинем шайылар[2] хәкимиет угрундакы гөреши хас хем гүйчлендирдилер. Мениң халыф боланым олар үчин етерликли дәл, чүнки какамың тарапы боюнча мен шайылара дегишли дәл. Олар диңе Алының неберелерини, зүрятларыны тагта мынасып гөрйәрлер. Ек, бизе олары көшешдирмек аңсат дүшмәсе герек.

— Хезрети Алы пыгамберимизиң доганоглангы хем гиевиси боланы үчин, оны хас мирасдүшер хасап эдйәндирлер-дә?!

— Хава, олар шу ягдайы тутарык эдийәрлер. Өзүң билйәң, пыгамберимизиң өзүнден зүрят галмандыр-а.

— Мен китапларың бирисинде пыгамберимизиң агасы Талып ибн Муталлыбың гурплы адам боландыгы хакдакы хабара габат гелипдим.

— Хава, ол хашым тиресинден гурплы адам. Йөне Мекгеде ве онуң төверегинде гүйчли гуракчылык болуп, ол байлыгыны йитирипдир. Шонда Мухаммет пыгамбер Алыны, Апбас болса Абу Талыбың бейлеки бир оглуны эклемек үчин өз янына алыпдыр.

— Апбас сизе голай болан адам дәлмидир?!

— Хава, ол бизиң аңрымыз, өзем пыгамберимизиң какасы Абдылла ибн Муталлыбың доганы. Середип отурсаң, хеммәмизиң дүйбүмиз бир. Апбас пыгамберимизи голдапдыр, оларың арасы дийсең говы болупдыр. Пыгамбер арадан чыканда-да хут Апбасың гujагында Эзрайыл перишдә жаныны табшырыпдыр диййәрлер. Пыгамбериң мейдини ювуп, кепене чоланлар хем Апбас билен Алыдыр.

Хөкүмдарың берйән гүррүңи Хорезми үчин өрән гымматлыды. Халыфлара, мусулман дөвлетине, Мухаммет пыгамбериң ишине, дурмушына, доган-гарындашларына, тиредир тайпаларына дегишли маглуматлары гөзләп йөрен алым үчин Мамунын сөзлери баҳасына етип болмажак байлыкды. «Диймек, апбасылар билен алычыларың тиреси бир, олар күрейшлериң хашым тиресинден, шу хили пикирде болуп, мен чыңышмандырын» дийип, Хорезми ичини геплетди.

Шу махал ол көп зат хакда ойланды. Хәкимиет, бейлеки юртлары басып алмак угрундакы урушлар тарыхда көп болупды. Хәзир алым халыф Мамун билен сөхбетдеш болуп отыр. Бу отуран ерлери халыфың ватаны дәл ахыры. Эмма онуң ата-бабалары бу ерлери 150 йылданам говрак вагт озал басып алыпдырлар. Мервиң 651-нжи йылда, ягны Мухаммет пыгамбериң арадан чыканына яңы 20 йыл гечениде басылып алнаныны Хорезми билйәрди. Ол бу хакда хөкман язар.

Бу топрак көп урушлары башдан гечирипди. Өрән ирки дөврүрде Македонияның патышасы Искендер улы лешгер чекип гелипди, ерли илатың ганыны дөкүпди. Эйран шалары хем йыгы-йыгыдан бу кераматлы топ-

---

[1] Алычылар — дөрдүнҗи халыф Алы ибн Талыбың зүрятлары хем-де тарапдарлары.

[2] Шайылар — ыслам дининиң улы акымларының бири.

рагы эелемек үчин уруш эдйәрдилер. Араплар гелели бәри кесеки юртлар хүҗүм этмеселер-де, халкларың гозгалаңы йыгы-йыгыдан болуп дурды. Хорезми Абу Мүслимиң, Муканнаның ёлбашчылыгындакы гозгалаңлары ятлады. Ол Мерве геленсоң, математика we астрономия билен бир хатарда тарыха көп үнс берйәрди. Тарых боюнча өвренен, топлан маглуматларыны бир китаба җемлемеги ниет эдинйәрди. Хәзирки ойланмалары-да шол ишде җемленен.

Мухаммет Хорезми бу затлар хакда ойланса-да, онуң гулагы хөкүмдардады.

— Бизиң дөвлетимизиң меркези Багдатда, халыф болса Мервде, аралык бирнәче айлык ёл. Сен, алым, бу ягдайы нәхили гөрйәң? — диййип, Мамун алымдан сорады. Бу совала җогап берәймек аңсат дәлди.

Хорезми халыфың ниетине дүшүнмейәрди. Шонуң үчинем нәмедир бир зат диййимек кынды. Бир говы зат, олам Мамунда пикир чапразлыгы үчин адамыны йигренмек хәсиети ёкды. Шонда-да хөкүмдар билен гүрлешенде, пикир айланда өрән сересаплы болмалыдыгына алымың аклы етйәрди. Мамун оңа йүзлененде адыны «алым» диййип тутарды. Шейле ягдайда җогапкәрчилик хас хем артярды.

Хава, орта аңык совал атылды, оңа җогап бермелиди. Хорезми бирнеме ардынҗырап:

— Тагсыр, ара узак, эмма дөвлетиң гараматы инди сизиң бойнуңызда, оны сиз чекмели. Йөне мени бир зат улы алада гойяр, тагсырым! Элбетде, инди Амин ёк, Багдат сизе гарашяр. Эмма дөвлет ёлбашчыларының арасында онуң гарапдарлары хениз көп болса герек. Шолар арадан айрылып, оларың орнуна сизе вепалы адамлар чыкайса, онда бу агыр дөвлети доландырмак сизе бирнеме еңилрәк дүшерди, тагсырым — диййип, Хорезми берлен совала гөнүмел җогап бермекден сакланды.

— Хак айдяң. Йөне, дөвлет ишлерине биз дине бир вепадар адамлары дәл-де, эйсем укыплы, хатлы-соватлы мусулманлары чекмели. Халыфат галкыныш дөврүни башдан гечирйәр, шоңа мынасып адамлар дөвлетиң сыясы-ыкдысады, медени ишлерини алып бармалы боларлар.

— Диййимек, тагсырым, сизиң өңүңизде өрән чылшырымлы ишлер дур. Шоларың чөзмәге сиз эййәм Мервде башламакчы болярсыңыз-да?!

— Хава, хут шейле. Мен Багдада гөчмәге ховлукмасак оңат болармыка диййәрин.

— Дөвлете ёлбашчылык этмек тежрибеси сизде бар, чүнки Хорасана гирйән дүрли юртлар, дүрли халклар өз хәкимлеринден разы. Олар сизи башларына тәч эдйәрлер. Бу ерде сизиң аркаңызда дурҗак, йүкүңизи пайлашҗак ынамдар адамлар көп.

— Ине, шонуң үчинем, Багдада гөчмәге ховлукман, шу ерде кәбир ишлери этмекчи болярын. Өзүң билйәң, алым, Мервде көп зат этсе болҗак. Саглык болса, бу ерде мен халыфатың әхли күнҗегинде йөрәр ялы өз пулумы чыкарҗак. Чынмачын, Хиндистан ялы юртлар билен арагатнашыгы говуландырмак хыялым бар. Мен эййәм ол юртлара чапар ибердим, өзлериниң ынамдар адамларыны мениң яныма ёлламакларыны товакга этдим. Аңырсы он-он ики гүнден ол юртлардан векил гелер диен тамам бар.

Хорезми Мамуны дыкгатлы динлейәрди, онуң сөзлерини пайхас элегинден гечирйәрди. Мамун көшгүңи Мервде хемишелик галаймагам мүмкин диен пикирден хем эл үзүп билмейәрди. Хорезми Мамуның гетирйән делиллери билен ылалашса-да, онуң Багдада гөчмәге ховлукмаяндыгының дүйп себәбиниң нәмедигине хениз дүшүнип биленокды. Өзүни үнҗә гойян пикир барада ач-ачан сорамагы-да услып билмән, хөкүмдарың өзүни көпрәк геплетмек ислейәрди. Шонуң үчинем Хорезми:

— Онда биз үч-дөрт гүнден ызымыза өврүлмели боларыс-да?! — диййип, икучлы совал оклады.

— Биз биригүн шу ерден уграрыс. Йөне сен маны долы дүшүнмедиң өйдйән. Мен Багдада гитмәге ховлукмакчы дәл. Мен энтежиг-ә Мервде ишлемекчи.

— Хөкүмдарым, кәбир ишлери дүзедйәнчәңиз, Мервде галмак ниетиңиз бар болса, мен-ә оны оңлаян. Чүнки Мерв гадымы шәхер болуп, бу ерде дөвлете, ыкдысадыете ёлбашчылыгың бай тежрибеси бар. Онсоңам, тагсыр, сиз бу ерде Эйрандан, Самаркантдан, Бухарадан, Балхдан, Сарахсдан ене-де бир топар алымдыр шахыр топлап билерсиңиз...

— Ине, инди мениң маслахатлашҗак болян икинҗи меселәмиң үстүнден бардың. Дөвлетиң бейлеки

ишлерини везир-векиллер билен өзүм эдерин. Йөне сен ылымда, шахырлыкда мешхур болан адамлары гөзле, олар нәче болса-да көплүк этмез. «Етерлик акылдары болмадык көшк, көшк болуп билмез» дийип, какам пакыр айдарды. Какам пайхаслы адамды. Мен онуң пендини биркемсиз бержай этжек боларын. Онуң айданларыны кабул этмез ялам дәл. Ол: «Оглум, хөкүмдар болмак аңсат дәлдир. Сен раятларың агланда агламалысың; бегененде бегенмелисиң. Адамың өмрүниң бакы болмайшы ялы, хәкимиет хем бакы дәлдир. Ол хем гелип-гечйән затдыр. Эгер-де сен халкыңа зорлук этсең, олары хор сакласаң, догры геплилери ызарлап, өзүңден дашлашдырсаң, надан адамлары төверегиңе йыгнасаң, ишиң ровач тапмаз. Халкың сени язгарар, өлениңден я-да тагтдан айырландан соң, бүтин неберәңи нәлетләр» диерди.

Какам ене-де бир меселеде мамлады. Онуң пикириче, хөкүмдар адыл болмалы, даргурсаклык, гызмалык оңа ят болмалы. Герек еринде гүнәңи гечмеги хем башармалы. Бу адалатлы пикирлери мен өзүме эсасы йөрелге эдинйәрин. Мендәки сыпатлара өзүңем белет болансың.

Хорезмә Мамун хас пайхаслы, салыхатлы гөрүнди. Халыф хемише-де какасына хормат гойярды.

— Тагсыр, Решит ибн Мансур ялы, ылым үчин, юрдуң гүллэп өсмеги үчин көп иш эден адам хениз ёкдур. Ол эдйән ишини билйән, пәхим-пайхаслы ынсанды. Сизиң какаңыз бизиң хер биримиз үчин ажайып нусга.

— Догры айдяң, алым. Какам пакыр бизиң дөвлетимизиң өсмеги үчин хем көп зат эдип етишди. Инеерет, бизиң дөвлетимиз Гүндогарда әхли гүллейән юртлары өз пенасына алды, Гүнбатар хем ериң гү-тарян ерине ченли бизиң элимизде. Хәзир Мервиң хөкүми иң алыс велаятлара-да етйәр. Бу затлар какамың хызматы. Мен онуң алып баран ишини абрай билен довам этдирип билсем, өзүми иң багтлы ынсан саярдым.

Бу сөзлерде буйсанч бардыгына Мухаммет дүшүнйәрди. Себәби Мамун өвүнжеңлерден дәлди, эдйән диен задыны эдйәрди. Онда ики сөзлүлик, бидерек янрама ёкды, өрән соватлыды. Бу сыпатлар халыфы безейәрди. Мухаммет оңа өзүниң миннетдарлыгыны айтман отурып билмеди:

— Хөкүмдарым, Алла сизе кувват берсин! Сиз алымларың, шахырларың, медениетиң пәк гөвүнли пенакәри. Тарых сизиң адыңызы ягшылык тохумыны сепйәнлериң хатарына гошар.

Инди сизиң маңа берйән табшырыгыңыз хакда. Мен башга шәхерлерде яшаян алымлар билен хат алышян, оларың бир топарының язян затларыны окаян. Шонуң үчинем сизиң юмшуңызы ерине етирмәге мүмкинчилигим бар.

— Энтек мениң өвгә мынасып эден ишим ёк, Мухаммет! Эмма өңүмизде дуран ишлер көп, Алла ёл берсе, оларың хөтдесинден гелерис. Багдада барып этмели ишлеримизиң эсасыны шу ерде тутмалы. Гүррүңиңден аңышыма гөрә, сенем мениң пикирими голдаярсың!

— Хава, тагсырым, мен сизиң ниетлериңизи оңлаян.

Хорезми Мамуның ниетине долы гөз етирени үчин шейле жогап берипди. Шол вагтам Хорезмдәки достты, шахыр Хүсейин гөз өңүне гелди. Ол: «Мухаммет, хөкүмдар саңа улы ынам билдирйәр, инди менем өз яныңа әкидәйсең, мениңем гөкдәки дилегим ерде гошар» диййән ялыды. Сәхелчежик мүмкинчилик болса, Хорезми оны Мерве гетирмекчиди. Көшк шахырларының арасында Хүсейинче ёклары-да кәнди. Хорезми шахыр достуны янына чекмегиң нажадыны гөзлейәрди. Бу хакда хөкүмдар билен гүррүң этмеги йүрегине дүвүпди. Алым шол мүмкинчилик дөредиләен ынама гапланды.

— Тагсыр, Хорезмдекәм биле окан хем тиркешен бир йигидим барды. Оңа Хүсейин диййәрлер, бизиң келагайларымызда онуң билен бәслешип билйән шахыр ёк. Белки, биз Хүсейини-де көшге чагырарыс?!

— Өзүң оңат танаян болсаң боляр. Бизден ругсат, чагырыбер. Сен көшгүң, ондакы алымлардыр шахырларың ягдайыны менден гowы билйәрсиң. Шоларың аягына эерер, дем алян ховаларыны хапаламаз дийип хасап эдйән адамларыңы бизден ругсат сорaман чагырыбер. Йөне ялңышмажак бол, чүнки көшге гетирмек аңсат, эмма бири ярамаз иш этсе, «Саг бо-

луң, мен-ә гитдим» дийип, аркайын гидибермели дәл. О хили адамларың жезасы өлүм болар.

— О затлара дүшүнйән, тагсыр! Маңа билдирен ынамыңыз үчин мен бакы миннетдар. Ялңышмажак боларын. Хүсейин барада айдамда болса, бирнеме гызмарак дийәймесең, башга айбы ёк. Ол пәк йүрекли, кичи гөвүнли, өрән зәхметсөер адам.

— Алым, сен Бизисте нәхили гараяң?! — дийип, хөкүмдар Хорезминиң гарашмаян совалыны орта атды. Шу совал биленем Хүсейин хакдаки гүррүңиң гутарандыгыны мәлим этди.

Бизистиң яшы Хорезминиңкиден улуды. Ол астрономия ылмына көп үнс берип, бу угурда көплерден өңдеди. Мухаммеде улы хормат гойярды, онуң математика ве астрономия боюнча орта атян пикирлерини ики элләп голдаярды. Икисиниң арасында достлук гатнашыклары хем барды. Хорезми Рейханы гетирип, айратын жай эдинели бәри, Бизист хем Абдылла ибн Барака, Ахмет Мервазы ялы, бу машгала улы сөйги ве мәхир билен гараярды. Йыгы-йыгыдан мыхманчылыга барярды.

Бизист сулхы алышян адамларының, хормат гойян алымларының бири болансоң, Мухаммет ол хакда көп зат айдып билерди. Йөне, нәме үчин халыф ала-бөле шу хакда сораяр? Буларың достлугы я-да Бизистиң миллети, дини хөкүмдара ярамаярмыка? Бизист еврейди, дини болса Мусаның диниди. Ойланар вагт ёкды. Хорезми өз пикирини айтды:

— Тагсыр, мен-ә шол адамы оңат гөрйәрин. Онуң алымлыгам, адамкәрчилигем маңа яраяр.

— Бизисти менем оңат гөрйәрин. Багдада өз яныма билен алып гитжек алымларымың бирем шол. Мениң үчин онуң хайсы дине уйяныныың пархы ёк. Мервде ишлемели болса хич хили геп-гүррүң болмаз. Багдатда-да дини ынанжы үчин оны ызарлажак адам болмаз. Биз оңа ёл бермерис. Йөне халыфа хас голай болан адам ыслам динини кабул эдәйсе говы болжак ялы. Сен бу пикире нәме диерсиң?

— Тагсыр, бу ерде мен нәме дийип билерин?! Бу меселәни Бизистиң өзи чөзмели. Онуң ынанян дининиң бизе-де, ылма-да зыяны ёк. Аллатагала Мусанам, онуң халкынам ялкапдыр. Галанынам өзүңиз гөрүң, тагсыр!

Мамун алымың жогабыны үнсли диңлән болса-да, хич зат диймеди. Ол асманда гаймалашян бөлек-бөлек булутларың херекетини сынлап, бирселлем отурды. Мухаммет хем башыны галдырып, шолара сын этди. Гүнбатардан бир улы булут гаралып гөрүнди. Онуң ягмыр булудыдыгына гөзи етен алым өзүниң ховсалалы назарыны хөкүмдара дикди. Ягшың етип гелйәнини Мамун хем аңды. Шонуң үчинем:

— Йөр, алым, чадыра гирелиң, булутларың ниети ягарлы — дийип, депеден ашак инип уграды. Хорезмем сесини чыкарман онуң ызына дүшди.

* * *

Багдада геленлерине үч ай гечен болса-да, энтек шәхери сынламак Хорезмә башарданокды. Мамун оңа тәзе, өрән жогапкәрли иш табшырыпды. Мамунуң какасы Решит ибн Мансур «Пайхас өйүни» дөредипди. Муңа алымлар хем-де ажайып терҗимечилер йыгналыпды. Олар халыфатың чәгинде бар болан оңат китаплары топлаярдылар, башга диллерде языланларыны арап дилине терҗиме эдйәрдилер. Терҗиме эдилен китапларың көпүси арап халыфатының дүрли күнжеклерине иберилйәрди. Ине, Мамун шу «өе» баштутан эдип Хорезмини белләпди. Акылдар бу везипәни бейлеки алымларың үстүнден ханлык атмалы везипе хөкмүнде кабул этмеди. Ол бу везипәниң улы ынамдыгына, ынамың болса улы жогапкәрчиликдигине, борчдугына дүшүнйәрди. Шонун үчинем везипә белленен пурсатындан башлап, гижесини гүндиз эдип ишледи. «Пайхас өйүниң» ишини тәзече гурамалыды, онуң угруны үйтгетмелиди.

Хер бир затда болшы ялы, ылымда хем хер бир меселәниң өз ёлы, өз усулы, өз йүзи болмалы. Дине шейле боланда, ол өзболушлы ыз галдырып билер. Хорезми велин диңе бир өз угры-ёлы хакда алада этмән, эйсем «Пайхас өйүнде» топланан алымларың хеммесиниң адамзада, дөвлете герекли угра йыкгын этмеклерини үпжүн этмелиди.

Мухаммет Хорезми диңе шу гүн халыфатың пайтагты билен танышмак үчин атланыпды. Мунуңам себәплери халыф болупды. Бирки гүнлүкде алым Ма

мун билен душушып, эдйән ишлери хакда бирин-бирин гүррүң берипди. Хөкүмдар олары макуллап:

— Алым, хенизе-бу гүне ченли Багдатда обсерватория ёк, сен шонуңам пикирини эт — дийди.

— Обсерватория ачмагың зерурлыгы гөрнүп дур, тагсырым. Оны бир аматлы ерде салмак герек...

— Меселем, нриеде? — дийип, Мамун онуң сөзүни бөлди. Хорезми гөнүсинден гелмели болды.

— Тагсырым, гынансам-да, мен хениз шәхере чыкып, онуң гөзелликлерини сынлап, гуванмага вагт тапып билемок. Хер гүн бир гыссаглы иш чыкайяр. Вагт тапып айланарын, обсерваторияның жайыны гурмалы ерем шонда кесгитләрис.

— Эй, алым, алым... Багдады гөрмәнем бир бу ерде яшап болармы?! Ол Мерв билен деңешдиренде ерде яшап болармы?! Ол Мерв билен деңешдиренде өрән яш шәхер болса-да, гадымы медениетиң юрдундадыр. Сен ики-үч гүнден гижә гойман пайтагты өврен, йөне яныңа хөкман шәхере белет йигитлерден ве нөкерлерден бәш-алтысыны ал. Олар хем ёл гөркезер, хем-де жаныңы горар. Элбетде, шәхерде тутда-баслык ёк, хер ким өз иши билен башына гай. Шонда-да этияжы элден бермели дәл, себәп дийсең, бу ерде дүрли юртдан, дүрли миллетден болан адамлар көп, бирден гөвнүңе дегәймесинлер — дийип, Мамун маслахат берди.

Багдадың пейда болан топрагының гадымы медениетиң меркези боландыгыны, бу ерде юрдуң өсмегинде Тигр ве Евфрат деряларының экеранчылык үчин өрән ярамлы сувуның улы роль ойнаяндыгыны Хорезми билйәрди. Оны билмән математикадан хем, алгебрадан хем, тарыхдан хем дүйпли иш язып болжак дәлди. Алымда болса шол угурлардан пейдалы китаплары язмак хөвеси улуды. Аслыетинде, олары язмага гиришипдем. Элбетде, Багдат шо махал өрән чалт өсйән медени дурмушың меркезине өврүлипди. Бу ерде дүрли-дүрли медени дәплер чакнышярды, утгашярды. Ехуды, христиан, ыслам динлери, дүрли халкларың медениети тәзе-тәзе пикирлериң дөремегине, өсмегине шерт дөредйәрди. Бу шәхерде хер бир ынсан өзүниң дини я-да сыясы гарайышларына гарамаздан, өзүниң рухы ве бейлеки ислеглерини канагатландырып билйәрди.

Багдат хатлы-соватлы адамлар үчин хут Мекгеди

Хер ким өз гүйжүни барлаярды, дүрли мекдеплери дөредйәрди. Алымлар жеделлешйәрдилер, пикир алышярдылар. Шу ерден хем хакыкат дөрейәрди. Белки, адамларың хемме ерден Багдада гелип, онда өмүрлик галяндыкларының себәбинем шу ерден гөзлемелидир. Мухаммет ибн Муса шәхериң бу ягдайындан хабарлыды. Ол эййәм дүрли пикирдәки, дережедәки адамлар билен саташып, иш салшып, жеделлешип етишипди. Ылмы жедел онуң өзүне-де улы ылхам берйәрди.

Хорезми Абдыллланы, Хүсейини хем-де Яхъя ибн Мансуры янына алыпды. Булардан башга-да, яраглы нөкерлериң дөрдүси алыма ёлдашлык эдйәрди. Яңыжа доган Гүн шәхериң ымаратларына, бagларына айратын гөрк берйәрди. Шәхериң ортасыны кесип гечйән Тигр дерясындан болса, жана леззет берйән ювашжа шемал өвүсйәрди. Атлылар хер бир кашаң жайың, кервенсарайың, метжидиң янында сакланып, олара сын эдйәрдилер.

Хорезми миналары гөге етип дуран метжидиң өңүнде атының башыны чекип:

— Шу метжит барада нәме айдып болар? — дийип, өз-өзи билен гүрлешйән ялы гепледи.

Өрән сынчы хем-де сунгаты, эдебияты сөйүжи Хүсейин бейлекилерден озал дилленди:

— Бу ажайып ымаратың гурлушыгында бизиң юрдумызың бай тежрибеси уланылыпдыр. Серединң, керпичлериң гөрнүши, оларың өрүлиши, метжидиң эсасы жайының гүммези, эйсем биз тарапдакылар ялы дәлми?

— Айдышың ялы, арап харплары билен Гурхандан ве Хадысларадан алнып язылан сөзлер кешде чекилен ялы болуп дур — дийип, Абдылла бегенчли гүрледи.

— Олар инди Хорасанда, Хорезмде гурулян метжитлерде хем габат гелип башлады — дийип, ибн Мансур хем өз пикирини беян этди.

— Догры айдяңыз, кәрдешлер — дийип, Хорезми атдан дүшди. Нөкерлериң бири ылгап гелип, онуң атының жылавыны тутды. Бейлеки алымлар хем атларындан дүшүп, метжидиң гапысына тарап йөнелен Мухаммет Хорезминиң ызына дүшдүлер. Алымларбашы гапының агзына барып сакланды. Шол вагт гапы

ачылып, сакгалы яңы чаларып башлан адам пейда болды. Ол ыбадатхананың агзында дуран адамлара, айратынам Хорезмә, оларың атларының башыны тутуп дуран халыфың нөкерлерине гөзи дүшен бадына, мыхманларың хеле-мүче адамлар дәлдигини билди. Хорезминиң «тахгулханак» диен селлеси онуң улы алымдыгыны айдып дурды. Ол бейлекилериңкиден узынды. Алым онуң ужуны герденинден асан болса-да, ол ашак дүшүп дурды. Улы дин хадымларының-де ылым-билимде бейик-дережә етен адамларың селлелери шу хили болярды.

Метжитден чыкан адам кәрдешлеринден өңде дуран Хорезми хениз дил ярманка:

— Эс-саламу-алейкум я ахы ал-азизи (Эссалавмалейкум, эй, эзиз доган) — дийип, алымларбашына ики элини узатды. Араплар улы хормат гойян адамлары билен саламлашанларында олара «эзиз доган» дийип йүзленйәрдилер. Ол хеммелер билен саламлашып чыкансоң:

— Хош гөрдүк, гелиң, метжиде гириң. Мен шу метжидиң ымамы Васык ибн Омар — дийип, ачык гапа элини узатды.

Хорезми ымамдан өң метжиде гирмеги услып билмеди. Шонуң үчин хем онуң өңе дүшмегини хайыш этди. Хорезми, онуң эгиндешлери көвүшлерини чыкарып, «биссимилла» дийип, ымамың ызы билен әпет улы метжиде гирдилер. Бу ыбадатханада бир вагтың өзүнде 300 — 400 адам намаз окап билжекди. Метжидиң ичинде хутба[1] эдер ялы адамың боюндан бирки гарыш бейик, берк агачдан ясалан мүнбер, намаз окаянлара кыбланы гөркезип дуран мәхрап барды. Метжидиң гүммези ич йүзүнден хем оңат нагышланыпдыр. Гурхандан ве Сүннеден алнан аятлардыр Хадыслар бу ерде-де бар.

Мыхманларың хутба окалян мүнбериң оваданлыгына сын эдйәнлерини гөрен ымам:

— Хутба окамак я-да айтмак дәби пыгамберимиз Мухаммет ибн Абдылладан бәри довам эдйәр. Ол намазы башламаздан озал илкинжи мусулманларың өңүнде вагыз-несихат ве өвүт-үндев билен чыкып эдерди, ыслам дини, онуң ахлак када-канунлары, Аллатагаланың гудраты, рехимлилиги, дине ынанмаянлар үчин тайярлан жезасы... хакда гүрләрди. Соңра бу дәби илкинжи халыфлар Абу Бекир, Омар, Осман ве Алы довам этдирипдирлер. Шонуң үчинем хер бир метжитде мүнбер ясалып, ыбадатхананың ымамы я-да гөрнүкли дин хадымлары онуң үстүне чыкып, хутба окаярдылар — дийди.

— Берен гүррүңиңиз үчин таңрыялкасын. Хутбаны бизиң метжитлеримизде-де окаляр — дийип, Хорезми бу дәплере белетдигини дуйдурды.

Кәбәни гөркезйән мәхрабың метжитде болмагының себәбем Хорезмә ве онуң ёлдашларына аянды. Чүнки башда араплар намаз оканларында, йүзлерини Иерусалым шәхерине тарап тутярдылар. Мухаммет пыгамбер мусулманларың намаз оканларында йүзлерини Мекге шәхериндәки Кәбә ыбадатханасына өвүрмеклерини буйрупды. Хорезминиң жогабындан соң, Васык ибн Омар мәхрап хатда гүррүң этмекден сакланды.

Метжитде адам көпди. Ымам мыхманларыны мүнбериң янына алып барды. Онуң голайында язылан овадан халының үстүнден ер гөркезди. Бу халыны гөрен алымлар толгундылар, бегенжеклеринем, пынхан-жакларынам билмән, бир-бирлериниң йүзүне сырлы гарадылар. Олар өз мәхрибан үлкелерини гөрен ялы болдулар.

— Хорматлы адамлар, гечиң, отурың! Бизиң метжидимиз иң улы ыбадатханаларың бири боланы себәпли, халыфымыз Мервден гетирен халыларының икисини пешгеш берди — дийип, ымам түркмен халыларының нәхили болуп бу ере дүшенини айтды.

Алымлар кимдиклерини, нирeден гелендиклерини, нәме билен мешгул болняндыкларыны айданларындан соң, ятшулы:

— Мен башда сизиң бу ериң адамлары дәлдигиңизи гүман этдим, йөне геплешип угранымыздан соң мен сиз арапсыңыз диен нетижә гелдим. Сиз арап дилини сув ялы билйәрсиңиз, өрән соватлы геплейәрсиңиз. Биз халыфымыз Гүндогардан оңат алымларың улы топарыны Багдада гетирипдир дийип эшитдик. Эмма «олар нәхили гүйчли болсалар-да, бизиң дилимизи билмеселер, ылма нәме гатанч эдип билерлер?»

[1] Хутба — вагыз-несихат, өвүт-үндев. Ол намаз башламаздан озал эдилйән гүррүң.

Зак. 664 — 6

дийип пикир эдип йөрдүк. Сиз-ә, хернә Аллатагала өз назарындан салмасын, бизиң шүбхәмизден намышан гоймадыңыз — дийди.

— Инди мусулманларың хеммеси ылмы макалалары, китаплары арап дилинде язярлар. Бизиң үлкәмизде-де өзүни соватлы сайян ынсан арап дилини билйәрем, шо дилде хемме зады язярам — дийип, Хорезми гүрледи.

Хорезминиң пикириче, ылымда-билимде өңе гидилмегиниң эсасы себәплериниң бирем тутуш арап халыфатында бир язувың, ылымда бир дилиң йөремегиди. Шейлеликде, гиден бир улы дөвлетиң бир күнжегинде язылан китап онуң әхли ерине яйраярды. Апбасыларың хәкимиет башына гечмеги билен ылма, медениете болан гарайыш дүйпгөтер үйтгәпди. Алымың мамладыгыны ымам Васык хем тассыклады:

— Догры айдяңыз, алым. Биз шу ерде болуп, Эйранда, Хорасанда, Самаркантда, Дамаскда язылан китаплары окаярыс. Метҗидиң ичине-дашына оңатсын эден болсаңыз, мунуң гурлушыгында сизиң юртларыңыздан көп зат алнандыгыны гөрерсиңиз.

— Биз тарапларың гурлушык тежрибесиниң дине бир метҗитлериң дәл-де, әйсем бейлеки жайларың Багдадың көшги-эйванларының гурлушында-да уланылялдыгыны шу гүн гөзүмиз билен гөрдүк. Бу ерде язылян аятлар, хадыслар, ягшызадаларың айдан ажайып сөзлери бизиң иллерде салынян тәзе ымаратларда-да, хениз азрак болса-да, габат гелип уграды. Олар жайларың диварларыны безейәр, өзболушлылык берйәр, середенде гөзүң дойяр — дийип, Хорезми ымамың мамладыгыны айтды.

— Бизиң багтымыза апбасыларың халыфларам хатлы-соватлы, ылмың пенакәри болуп чыкдылар. Бизиң шәхеримизи Мамуның атасы халыф Мансур эсасландырды. Онуң оглы Харун Решит көшге алымларың улы топарыны йыгнап «Пайхас өйүни» дөретди. Мамун хем онуң ишини довам этдирер диен тамамыз бар...

Хорезмини ымам Васык билен якындан танышдырмага вагт етди дийип хасап эден Мансур онуң сөзүни бөлди:

— Хорматлы ымам, халыф Мамун какасының ишини довам этдирмек максады билен бизи шу ере йыгнады. Сизиң өңүңизде отуран кишә Мухаммет ибн Муса ал-Хорезми диййәрлер. Халыф оны «Пайхас өйүне» ёлбашчы белледи.

Ымамың йүзи-гөзи ягтылып гитди. Ол ики элини Хорезмә тарап узатды:

— Гелиң, тәзеден гөрше лиң, сизиң адыңыза ашык болуп йөрдүм. Алымларың соңкы душушыгына менем чагырылыпдым. Эмма шо гүн гүйчли келлагыры себәпли гидип билмәндим. Сизиң алымлара баштутан белленениңизденем, математикада өңүңизе адам гечип билмейәндигинденем хабарым бар. Мен математикем дәл, астрономам. Йөне бу угурлардан язылян затлары хөвес билен окаян, алымларың межлислеринде эдилйән гүррүңлери диңлейән — дийип, алым билен ики элләп гөрүшди.

Васык көп зада белетди. Ол Багдатда таналян алымларың бириди, дини өвренйән алымды. Васык көшкде ишләп хем билерди, эмма дини оңат билжек болсаң, дине бир онуң чешмелерини: Гурханы, Сүннәни, Шеригатың када-канунларыны оңат билмек етерлик дәлди. Эйсем оларың диндарлар тарапындан кабул эдилишини, берҗай эдилишини оңат билмек герекди. Ымам болуп, дине ынанянларың арасында болмак бу максада етмегиң әхтибарлы ёлуды. Ине, Васык шол ёлам сайлап алыпды.

Шейле болансоң, Мухаммет Хорезминиң:

— Көшге гелип, бизиң арамызда ишләйсең нәдйә? — диен совалына Васык:

— Мен Багдатдан башга-да Дамаскда, Басрада, Рейде гүйчли дини алымларың элинде көп окадым. Инди болса метҗитде ишләп, дурмушы оңат өвренмек, адамларың бизиң өз динимизе хакыкы гарайышларыны билмек ислегим бар. Йөне, гаршы болмасаңыз, чагырылан вагтым сизиң межлислериңизе гатнашарын. Ниреде болсам-да, Худай ёл берсе, ылымдан араны ачмарын — дийип жогап берди.

Хорезми ымам Васыга гөвни етди. «Хөкман көшге гел» дийип дызап дурмады. Ол өз ичинден «Ханы, «Пайхас өйүниң» ишини бир оңат ёла гоялың, соңра гөрүберерис. Васык ялы дин алымларам бизе герекә» дийип ичини геплетди. Соңра өз кәрдешлерине середип:

— Хәзир гүнорта намазыны окамалы вагт болды,

бизем ымам Васыгың ёлбашчылыгында шу ере йыгнананлар билен намаз окап, алым Васыгың ишиниң ровачланмагыны арзув эдип турайсак нәдер? Биз халкың көп үйшен мейданчаларыны, сөвда эдилйән ерлери хем гөрәйсек кем болмазды. Вагтымыз болса чәкли — дийди.

Алымлар Хорезминиң пикири билен разылашяндыкларыны айтдылар. Ымам Васык мүнбере чыкды, жемагата йүзленип хутба окады. Сөзүниң ахырында ол:

— Мусулманлар, халыфымыз Мамун дөвлетимизиң абаданчылыгы, хер биримизиң багтлы яшамагымыз үчин көп иш эдйәр. Онуң ишиниң ровачланмагыны, жанының саг болмагыны Ярадандан дилэлиң — дийди.

Хутба гутарды. Ымам мүнберден ашак дүшүп, намаз окаянларың өңүнде дуруп, намаза башлады. Метжитдәки адамларың хеммеси, шолар билен биле алымлар хем ымама эерип башладылар.

Намаздан соң Васык мыхманларыны угратды...

Оңат бакылан арап атлары орта азиялы ылым пәлванларының аягының ашагында агыздырыкларыны чейнәп, бөкжеклэп барярдылар. Атларың арасында өнүп-өсен, Хорезмиң ве гадымы Нусайың атларыны көп гөрен Хорезми мүнүп отуран дор атына оңат әрк эдйәрди, оны говы гөрйәрди. Мамуның хут өзүниң буйругы боюнча алыма элли бедев гөркезип, «Халаныңы сайлап ал» дийипдилер. Атың өлемен ашгы гылык-хәсиетине белет Хорезми ялңышманды. Онуң сайлап тутан дор бедеви йындамлыкда-да, овадан лыкда-да атларың көпүсине «аңырда дур» дийдирйәрди. Арап атларам дийсең овадан ды, эмма алымың өз үлкесиндәкиден бойы песрәкден, гуйруклары гысгаракды, умуман айданда, олар түркмен топрагында дөрән бедевлерден хемме тарапдан бирнеме асгыпракды.

Хорезми үч айың ичинде эййәм дор бедев билен өвренишипди. Оны мүнүп узак ёла гитмесе-де, хер гүн бир сапар янына барып, өз эли билен от-ийм берерди, келлесини, бойнуны, ягырнысыны сыпарды, атхананың төверегинде гезим этдирерди. Алымың бу херекети атбакарлары хайран галдырарды, чүнки онуң дережесиндәки адамларың арасында аты бейле

сеййән азды. Иң эсасам, бедеве хачан ийм, от бермели, нәче бермели, хачан гезим этдирмели — бу затлары акылдар атбакарлардан кем билмейәрди. Шонуң үчинем олар дор атың хич задыны кем этмежек болуп чалышярдылар. Ата серетмекде сәхел ялңышлык гойберселер, оны деррев алым билйәрди. Бир сапар геленде атың ягдайына середип, янында дуран атбакарларың кетхудасына:

— Шу гүн ата нәче ийм бердиңиз? — дийип йүзленди.

Атбакар алым шу совалы берер дийип горкярды. Ол ялңышманды. Алжырап, бирбада нәме дийжегини билмән:

— Огланлар, көмекчи огланлар... — диен сөзлерден башга айдара зат тапмады. Хорезми өзүниң чакының догрудыгына дүшүнсе-де, сейсиң өзүни геплетмек үчин:

— Хава, огланлар, онсоң нәме? — дийип, жогаба гарашяндыгыны дуйдурды.

— Огланлар.. оңат болар өйдүп бейлеки атлара хер торба бугдай берселер, дор... ата... үчүсини берейипдирлер. Гүнәми гечиң, тагсыр, бу ерде мен языклы, огланлара иймин көп бермегиң зыянлыдыгыны дүшүндирмәндирин. Мундан бейяна сизиң доржаңызэ хут өзүм гөзегчилик эдерин — дийип, Хасан сейис ялбарды.

Хорезми өз адаты боюнча онуң сөзүни бөлмән диңледи. Сейсиң ялңыш иш эдилендигине дүшүнмеги, өз гүнәсини боюн алмагы алымы бирнеме юмшатды.

— Мүнүлмән, бакыда дуран ата бир торба дәне артыгы биленем болар. Хәзир нәме бол, гөк от бол, бедевлере шондан көпрәк берәймели. Хәзир муңа азаздан сув бермели.

— Хөкман шейле эдерис, сиз аркайын болайың, тагсыр — дийип, Хасан сейис гыссанып гепледи.

Хасан сейис өзүниң үстүнден агыр йүк айрылан ялы дуйды. Аңыррақда алым билен сейсиң гүррүңини әхли гутарарка дийип ховатырланан атбакарларың зе сейислериң янына тарап уграды. Оларың сорагларына гарайышларына «Мусаның оглы Мухаммет Хорезми улы алым, улы сейис, бейик адам» дийип жогап берди.

Ине, шондан соң атханадакы адамлар Хорезмә

хем-де онуң атына айратын гөз билен гарап башладылар.

Доржа Барака аганың аты Гарагөзи ятладярды. Үсти рахатды, бейлекилер ялы көп бөкжеклемән, әдимлерини аркайын хем-де берк басярды. Хәзирем Багдадың көп адамлы көчелеринден келлесини дик тутуп, гамыш гулакларыны кеердип, кәкилик ёргалан ялы гидип баряр.

Хорезми шәхериң көчелериниң көп еринде габат гелйән хурма агачларына сын эдйәрди. Хурма дарагтлары Дехистаны ве Гүргени ятладярды. Көвүш тикйән, йүң ве йүпек маталары докаян, оба хожалыгына герек энжамы ясаян хүнәрментлериң хатара дуран жайларының, көп санлы дүканларың дүшүндан гечип, алымлар дүрли харытлар сатылян мейданча гелдилер. Бу Багдатдакы иң улы базарды. Бу ерде йүң ве йүпек маталар, күйзе өнүмлери, гылычдыр галкан, Хорезмде ясалян агыр ок-яйлар сатылярды. Мухаммет Хорезми ок-яй сатылян ере сүрди. О ерде үч-дөрт адам ок хем-де яй сатын алжак болуп дурды. Келлеси силкме пельпекли, тараягыз, ат йүзли, муртлыжа адам арап дилини говы билмесе-де, шо дилде өз окларының тарыпыны эдйәрди. Дуранларың бири яйы элине алып чекжек болуп сынанышды, эмма оны чекмәге гүйжи етмән янындака узатды. Ол хем яйың хөтдесинден гелип билмеди. Оңа ченли алымлар билен халыфың нөкерлери хем етип гелдилер.

Хөкүмдарың нөкерлерини шәхерде танамаян азды. Олар гара эшикде гезйәрдилер. Оңат гейнүвли, тохум атларда гелен улы адамлар алыжыларың руxуны басды, олар даргамак билен болубердилер. Эмма Хорезминиң ышарат этмеги билен нөкерлер ок хем яй сатын алжак болуп дуран йигитлери сакладылар. Алымлар атдан дүшүп, сөвдагәр билен арап дилинде саламлашдылар. Алым гөзи дүшен бадына муртлыжа пыяданың хорезмдендигини танады. Шонуң үчинем дүкана гелен бадына тәжир билен өз дилинде геплешмекчиди. Өз дилинде геплежек болуп ичини ит йыртса-да, арап дилинде геплемели болды. Чүнки алыжыларың үчүсем арап йигитлериди. Мухаммет Хорезми нәме үчиндир, илдешине йүзленмән, йигитлере хабар гатды:

— Йигитлер, ок-яй эдинжек болярсыңызмы?! Гөр-

йән велин, бу яй сизе чекдирерден агыр ялы-ла.

Йигитлерден сес чыкмады. Хорезми сөвдагәре йүзленмели болды. Ол:

— Ханы, бәри алың, менем бир сынанышып гөрейин — дийди.

Сөвдагәр гелен мыхманлара айратын бир хөвес ве махир билен гараярды. Ол булары гөрен бадына өзүни хоссарларына говшан ялы дуйды. Чүнки ол Абдылланың хорезмлидигини билип дурды. Оны Хорезмде-де, Мервде-де гөрүпди. Сөвдагәр Абдыллaны кервенбашы хөкмүнде танаярды. Эмма икиси таныш дәлди. Илдешим дийип ылгап оны гужаклап хем билжек дәлди, муңа Абдылланың нәхили гаражагыны билмейәрди. Өз пикири билен гүмра болуп дуран сөвдагәр бирбада Хорезминиң хайышынам эшитмеди. Абдылла дуруп билмеди:

— Илдеш, ханы, яйың бирини ал, бизем бир сынанышып гөрелиң — дийип, өз ерли диллеринде гыгырып айтды. Сөвдагәр өз дилини эшидип, бегенжинден яңа бөкүберди. Ол деррев дивардан асылгы яйларын бирини элине алып:

— Доганым Абдылла ибн Барака, сен бу яйы чекип билерсиң, мен муңа ынанян — дийди.

— Сен мени ниреден танаян, мен-ә сени танамок, йөне йүз кешбиңден мен сениң өз диярымыздандыгыны билдим...

— Хорезмде ве Мервде дашыңдан сынлапдым. Сана айдылан өвгүли сөзлери көп эшидипдим. Адамлар сени диңе бир тәжир хөкмүнде дәл-де, эйсем гүйчли алым-математик хөкмүнде-де хорматлаяр.

Яй билен окуң берилмегине гарашып дуран Хорезми хем өз дилинде гүрлемән дуруп билмеди:

— Сиз, тәжир, хачан гелдиңиз? Ил-гүнүмиз, оба-гара аманмыдыр? Хачан ызыңыза өврүлмекчи.. — дийип, сөвдагәриң үстүни совал билен гөмди.

Хорезмли сөвдагәр Хорезмә арап шыхларының биридир өйдүпди. Хорезминиң түрки дилде геплемеги сөвдагәриң кейпини гөтерди, өзүни хут Хорезмде, түркмен топрагында ялы дуйды, бегенжинден [illegible] болуп билмеди. Багдада геленине яны үч гүн гечен болса-да, ол ватаныны, илдешлерини күйсейәрди. Эмма бу ерде өз илдешлерине габат гелерин өйденокды. Ол өз өңүнде ятан ок ве яя әхмиет бермән, диварда асы-

-лып дуранлардан деррев ене-де бирини алып, Хорезминиң янына ылгады. Ййы ики эли билен алыма узадып:

— Бу ере мен өңнин гелдим, агам! Ил-гүнүмиз, оба-гаралар аманлык, «Юрдумыздан узак Багдада гиденлере габат гелсең, көп догайы салам айт» дийип саргадылар. Бергили болмаз ялы, шол таңры саламыны менден кабул эдип алың! Мениң дуканжыгымда гөвнүңизе нәме яраса алың, екеже дирхемиңизем[1] алман, агаларым — дийип, бегенжинден яңа гуш болуп учайжак болды.

Хорезми ок-яйы элине алса-да, оны чекмәге ховлукмады. Онуң хыялы Хорезмде ве Мервдеди, Жейхун ве Мургап дерялырының буланып акян меле сувы, Хорезмиң чарбаглары, депеси гөк билен бирлешип гидйән дереклери, көлегеси жана леззет берйән гүжүм, Нусайың ве Мервиң гамышгулак бедевлери, иң эсасам, якын гарындашлары, биле ишлешен адамлары бирин-бирин гөз өңүнден гечди. Илдешиниң сөвда этмәге Багдада гелмеги, онуң билен душушмагы алымы бегендирдем, гынандырдам. Акылдар өз илиниң ерән күйсейәндигини шу ерде билип галды. Ол ганаты болса, гуш болуп Хорезме учарды, барыбам гөзяшлы, багры башлы Рейханасының багына гонарды, онуң гүллерини тирерди. Арман, ол гуш дәлди, онсоңам, билими берк гушап, ылым дүнйәсине гирипди. Онуң аклының гәмиси тарыхың, жуграфияның, математиканың, астрономияның... деңизлеринде йүзйәрди. Эмма ватан ватан боляр. Хайванларам өз догдук депесини ятдан чыкармаяр. Хер ерде болса-да, сыпынып билсе, гурбаты чатса, эесиниң янына, өз доган ерине гайдып гелйәр.

Хорезминиң ядына бир вака дүшди. Барака ага бир гезек Мерве баранда кервенсарайың эеси Абдылла гара инериң неслини сатмагы хайыш эдипдир. Бирбада онуң хайышы канагатландырылмандыр, эмма ол Барака аганы өз гүнүне гоймандыр.

— Шу яш бугра өзүң нырх кес, диен бахаңы бермесемем мен атамың оглы болмадыгым. Агам, гайрат эт, гара инериң несли хениз көп болар, онуң өзүниңем «мен» диен вагты — дийип ялбарыпдыр.

Барака ага ахырда Абдылланың хайышыны бержай этмәге межбур болуп, бугараны Мервде гоюп, Хорезме гайдыпдыр. Арадан бир йыл гечен соң, яш бугра ятагына гайдып гелипди. Барака ага оны бир ай оңат бакып, соңра ене-де Мерве иберипди. Эмма үч айдан бугра ене-де өз ятагында пейда болупды.

Бу ой-пикирлер акылдары хас хем тукатландырды. Хорезми сыр билдирмеди. Сөвдагәр адыны, хачан ызына доланжагыны айтманды. Шонуң үчинем акылдар эдеплилик билен:

— Батышлаң, ватан хакда ойланып адыңызы эшитмәндирин — диенде, тәжир:

— Мениң адым Осман ибн Омар, юрдумызда «Осман сөвдагәр» диййәрлер. Шу гөрүп дуран харытларыңызы сатанымдан соң ызыма гайтмакчы.

Осман сөвдагәриң сатмага ниетлән харытлары о диен көпем дәлди. Олары 6 — 7 дүе гөтерип билжекди. Харытлара бирлай гөз айлап чыкан Хорезми, оларың үч-дөрт гүнде сатылып гутарылжакдыгына гөз етирди:

— Диймек, аңырсы 4 — 5 гүнден ватана доланжак-да. Алла ярың болсун.

Бу сөзлер шейле бир гайгылы чыкды велин, Хүсейиндир ибн Мансурың хем йүз-гөзүне харасат думаны чөкди. Оларың там лайыгга батып дураныны гөрен Абдылла кәрдешлерини бу ягдайдан чыкармак үчин деррев гүррүңе гошулды:

— Гөрйән велин, Осман сөвдагәр, сен йөрите кервен тутуп гелмәнсиң — дийип, илдешине йүзленди.

— Хава, агам Абдылла! Мен Багдатдан Хорезме баран кервен ызына гайданда шоңа 10 дүйәми тиркедим. Мен бу затларымы сатып, бәрден гурадылан хурма, мата сатын алжак. Биле гелен кервеним ене-де 10 гүнден Мерве угражак, олар менем өз янлары билен алып гитмәге сөз бердилер.

Илдешлер ене-де энчеме вагтлап гүрлешип дурдулар, ок-яй, сөвда оларың ядындан чыкды. Хүсейинем, ибн Мансурам көп затлары сорадылар, көп адамың ыкбалы билен гызыкландылар. Эмма Осман Хорезмде сөвдагәр Барака агадан башга илдешини танамаяр экен. Алымлар өзлерини танатдылар. Хорезми хакда көп гүррүң болды. Осман сөвдагәр Орта

[1] Дирхем — күмүш пул.

Азия топрагындан Багдада гелип, хорезмли алымларың «Пайхас өйүне» ёлбашчылык эдишине хайран галып:

— Арап халыфатында алым көпдүр. Шоңа гарамаздан, Мамун ибн Решит, гой, Алла оңа узак өмүр берсин, мениң илдешими әхли алымлара баштутан эдип гоюпдыр. Ненең муңа гуванмажак! — дийип, бегенжини дашына чыкарды.

Ибн Мансур Хорезминиң «Пайхас өйүне» ёлбашчы эдилмегиниң себәбини дүшүндирди:

— Озалы билен-ә, Мамун хениз Мервдекә Мухаммедиң бейик алымдыгына, салыхатлы, зәхметсөер адамдыгына гөз етирди. Ол алыма әнчеме юмуш табшырып гөрүпди, оларың бержай эдилишинден хошал болупды. Икинжиден, инди «Пайхас өйүниң» өңүнде дуран везипелер үйтгейәр. Озал ол эсасан гадымы грек, хинди, Чынмачын, биз тарапларың алымларының язан китапларыны арап дилине терҗиме этмек билен мешгулды. Инди болса, биринжи орна ылмы ишлери язып, бейик ачышлары этмек чыкып дур. Ылмың математика, астрономия, жуграфия угурларына хас көп үнс берип, әгирт улы дөвлетиң бахбидине бап гелйән меселелери гозгамалы. Бизиң Хорезмимиз бу меселеде-де өзүни мазалыжа танадан алым...

— Кәрдеш, мени бейле бир өвүберме, хениз сувытлы эден задым ёк. Онсоңам, илдешимиз Хорезминя сувуны ичен адамларың өвүнженликден, гопбамлыкдан, яранжаңлыкдан дашдадыкларына дүшүнйәндир — дийип, алымларың баштутаны ибн Мансурың сөзүни бөлди.

— Догры айдяңыз, халыпам, Осман сөвдагәр нәхилидигимизи билйәндир. Бу ерде хич хили галат задың айдылмажагына хем гөзи етип дурандыр. Яхъя халыпам догры айдяр, чүнки Мухаммет ибн Муса беленен везипесине дийсең мынасып. Математика, астрономия бабатда муңа тай гелйән ёк ахыры — дийип, Хүсейин шахыр Хорезминиң йөне ерден магталмаяндыгыны ныгтады.

— Ине, бизиң Багдада шу гүнки гезеленжимизе алып гөрелиң! — дийип, Ибн Мансур сөзүни довам этди. — Бу йөне бир гезеленч дәл, халыф Мамуның табшырыгы боюнча Мухаммет ибн Муса обсерваторя гурар ялы аматлы ер гөзлейәр. Булар ялы хорматлы юмуш хер бир адама табшырылмаяр ахыры, дүшүнүклими, Осман сөвдагәр?!

Яхъя ибн Мансур халыпа алымларың бириди, онуң яшы Хорезминиңкиденем, бейлекилериңкиденем улуды. Шонуң үчинем яшларың көпүси оңа «халыпа» дийип йүз тутярды. Хәзир болса ол Хорезминиң алымлара баштутан эдилип белленмегиниң дүйп себәбини айдып берди. Онуң делиллери хеммелериң йүрегине жүңк болайды.

Алымлар Осман сөвдагәр билен өз диллеринде геплешип кейпден чыкянчалар, ок-яй алмага гелен арап йигитлери сеслерини чыкарман дурдулар. Олар айдылян сөзлере дүшүнмеселер-де, алымлар билен сөвдагәриң бир дилде геплешйәндиклерини аңдылар. Сөхбетдешлериң йүзлерине середип, оларың бегенйәндиклерини я-да гынаняндыкларыны дуйярдылар. Эмма буларың гарашып дуранларындан илдешлер бихабардылар, олар өз бир-бирлеринден башга адамы гөрмейәрдилер, пикирлери болса алысдакы дост-ярларының, илдешлериниң янындады. Ахырда арап йигитлерине Хорезминиң гөзи дүшди. Ол гынанчлы әхенде:

— Йигитлер, сиз бизи багышлаң, Осман сөвдагәр бизиң илдешимиз болуп чыкды. Шонуң үчинем биз ондан көп зады сорадык, өз дилимизде геплешдик — дийди. Ол элинде саклап дуран яйыны чекди. Яй алымың голларының гүйҗүне эпленип, эдил атың налына меңзеди-де дуруберди. Сонра оны Абдылла узатды, ол болса өз гезегини гечиренсоң, Хүсейине берди. Хорезмлилериң үчүсем яйың хөтдесинден гелмеги башардылар. Яшулы болансоң, ибн Мансур бу эзболушлы ярыша гатнашмады. Бу хили ок-яй дине Хорезмде ясалярды, оны йигитлериң хеммеси атып билмелиди. Олар шу рухда тербиеленйәрдилер. Өзлеринде ясалян ок-яйы чекип-атып билмейән йигиди ватаны горар ялы укып ёк дийип дүшүнилйәрди. Ватаны, ил-гүни горамак хер бир адамың жана-жан боржы хасап эдилйәрди. Шонуң үчинем яшлар етгинжек дөврүнден гылыжа ве ок-яя эрк этмеги өврениp башлаярдылар. Мухаммет Хорезми, Абдылла ибн Барака, Хүсейин шу хили тербийәни алан адамларды.

Осман сөвдагәр арап йигитлериниң лапының кесилишини гөрүп:

— Йигитлер, сиз ок-яйы чекип билмәндигиңиз үчин йүзүңизи асмаң, Эйрандыр Туранда-да бизиң ярагымызың хөтдесинден гелип билйәнлер аз дәл — дийип, олара гөвүнлик берди. Мухаммет ибн Муса илдешини голдады:

— Сиз ок-яй сатын алмак ниетинде болсаңыз, оны алың. 30 — 40 гүнүң довамында сиз оны чекибем, атыбам билерсиңиз. Йөне хер гүн түргенлешик ишини гечирмели боларсыңыз — дийип, арасса арап дилинде гүрледи.

Йигитлериң үчүсем ок-яй сатын алдылар ве миннетдарлык билдирип гитдилер.

— Бу ерде бизде иң оңат, узага атян, гөни урян, салдамлы ок-яйың ясаляндыгыны билйән ики-еке болаймаса, габат геленок. Ярагымызың хырыдарларының энчемеси оны чекип биленок, шонуң үчинем сатын алман гидйәр. Саг болуң, агаларым, сиз ок-яйың гүйжүни анык гөркезип, арап йигитлерини хайран галдырдыңыз. Олар сизиң айданларыңыза ынанып, ок-яй сатын алдылар—дийип, Осман сөвдагәр мөнча болды

Осман сөвдагәр билен хошлашанларында, онуң:

— Ватана, илдешлериңизе нәме айтжак задыңыз бар? — диеп совалына Хорезми:

— Сиз бизиң хеммәмизиң адымыздан Барака ага көп догайы салам айдың, үчимизиңем жанымыз саг, кейпимиз көк ишләп йөрендигимизи хабар бериң! Галаның аксакгалың өзи жаны саг болса оңарар. Өзүмиз шу ерде болсак-да, йүрегимиз, арзув-хыялымыз ватанымызда. Ёлуңыз ак болсун, ёлдашыңыз хак болсун, эзиз илдешимиз — дийип, сөвдагәре хошамай сөзлер айтды.

* * *

Яхъя ибн Мансур гич ятып, ир турянларданды. Ол ирден хем гиже, ит-гуш ятансоң, ишлемеги говы гөрйәрди. Астрономия ылмы йылдызлары, Айың, Гүнүң херекетини, бейлеки жисимлери өвренйән болансоң, гижелерине хас көп ишлемеги талап эдйәрди. Ибн Мансурың яры гижә ченли асман гүммезине середип отуран вагты аз болмаярды. Айратынам булутлар сырылып, йылдызлар патрак ялы нур сачян махалында оларың херекетине, Айың айланышына сын салмак

алым үчин улы леззетди. Яхъя ибн Мансур гиже гөрен затлары хакда ирден туруп ойланярды ве кәбир пикирлери кагыза гечирйәрди. Ол өйле намазындан соң бирселлем иркилип, дем-дынч алярды.

Бу гүн хем Ибн Мансур хемишекиси ялы, хораз гырманка оянды. Дашары чыкды. Ол «Пайхас өйүниң» янында алымлар үчин салнан жайларың биринде еке өзи яшаярды. Өмрүни ылма багыш эден яшулының аялам, чага-чугасам ёкды. Эмма ол екелигинден наланокды, себәби ылым, астрономия онуң үчин хемме затды.

Алымларың яшаян жайлары батың ичиндеди. Ир-йимишли багларың арасындан дуры сувлы япжагаз акярды. Мансур өйүң голайындан акян япдан элини-йүзүни ювды. Сонра гапысының агзындакы секиде дуран күндүги алып тәрет кылды. Ирки намазыны окап, ене-де даш чыкды, бага гирди. Ол юмрук ялы тулыкдакы ал яңак алмалара, хурмалара, гоша-гошадан салланышып дуран армытлардыр гаралылара хөвес билен середип, олардан ёлуп алып, чага ялы көйнегиниң этегине салышдырды. Мивелер дүрли-дүрлиди, бири-бириннден датлыды. Йылдызлар ве бейлеки асман жисимлери хем өзлериниң сыпаты, хәсиети боюнча бир-бириннден тапавутлыды. Эйсем-де, мивелериң айратынлыкларыны селжермек аңсатды, олары диңе бир гөрмән, эйсем элиңде саклап, тагамыны дадып боляр. Йылдызлар болса бейле дәлди. Бирбада оларың бирини бейлекисинден тапавутландырмак кынды. Ине, гечен агшамам ол элиндәки йөрите ясалан гурал билен эп-эсли вагтлап йылдызлара сын эдип дурупды. Эмма көп зады аныклап билмеди, себәби оңа хас кәмиллешен гураллар, иң эсасам, обсерватория герекди. Догрусыны айтсак, бу ерде йылдызлар Мервдәки ялы арасса болуп гөрненокды. О ериң асманы хас дуры, шонуң үчинем йылдызларың ...лешишем, бир-бириннден тапавудам айыл-сайыл болуп дуран ялы. «Гөрйән велин, мениң астрономиядан ...ин ишлеримиң хамырмаясы Мервде топлан маглуматларым болар. Бир вагт гелер, шонда кәмиллешен ...т гураллар пейда болар, олар әлеми, асман гүммезиндәки хемме затлары өвренмәге мүмкинчилик берерлер» дийип, ибн Мансур пикир эдйәрди. Ол өзү-

ниң пикирини яшулы хем-де яшкичи алымларың янында-да айдярды.

Эдил хэзир болса оңа өз дөврүниң астрономия ылмының ислеглерине лайык оңат абзаллашдырылан обсерватория зерурды. Халыф Мамуның гөркезмеси боюнча Хорезми икиси обсерватория гурар ялы ер гөзлэпдилер. Олар шу максат билен үч сапар Багдада ве онуң төвереклерине айланып чыкыпдылар. Ахырда оларың арзувы хасыл болупды. Дүйн Хорезми икиси шол ымараты гурар ялы ер тапыпдылар, чага ялы бегенипдилер. Шонда ибн Мансур:

— Бу ер бизиң гөвнүмизден тураны үчин бичак бегендик. Йөне иррәк бегенйән болаймалы. Халыфың пикириниң бизиңки билен чапраз дүшмеги мүмкин — дийип ховатырлананда, Хорезми:

— Раст айдяңыз, бизиң сайлан еримизи мерхеметли халыфың оңламазлыгам ахмал. Йөне мен ол бизиң теклибимизи кабул эдер диен пикирде. «Өзүнең азап чекилип гурлан җайлары, ымаратлары йыкмалы болмаяраян ер болса, бизден ругсатдыр. Йөне көп азап чекилип гурлан җайлары, ымаратлары йыкмалы болмасын» дийип, Мамун маңа табшырыпды. Гөрүп дурсуңыз, бу бир бош ер — дийип, яшулы алымы көшешдирипди.

Хэзир миве йыгып йөрен вагты ибн Мансур шу затлар хакда-да ойланярды. «Шу гүн Хорезми хөкүмдарың янына барып, бизиң пикиримизи айдар ве өйлэ намазына ченли нетижесини билерин» дийип ичини геплетди.

Яхъя ибн Мансур йыган мивелерини тоюндан ясалан уллакан табага салып, олары ювмак үчин ябың боюна барды. Онуң хызматыны этмек үчин йөрите белленен адам барды. Эмма мивэни өзи ювмагы оңат гөрйәрди. Шилдирдэп акян ябың боюнда отурып миве ювмак, шол вагт хем дурмуш, ылым-билим, достлар, кәрдешлер хакда ойланмак оңа леззет берйәрди.

Мамун ибн Решидиң Хорезмә дийсең оңат гараяндыгыны яшулы алым билйәрди. Мухаммедиң айдяндыгының, эдйән ишиниң халыф тарапындан голданылмагы ёк диен ялыды. Хөкүмдар билен алымларың баштутанының арагатнашыгының оңат болмагы Ибн Мансурың ыкбалына оңайлы тәсир эдипди. Ибн Мансур Мервде болан ваканы ятлады.

Халыф Мамун: «Алым, сен Бизисте нәхили гараяң?» дийип соранда, Хорезминиң:

— Мен-ә шол алымы оңат гөрйән. Онуң алымлыгам, адамкәрчилигем маңа яраяр — дийип, җогап берени яшулы алымың ядындан чыканокды. Бу хакда илкинҗи гезек оңа халыфың өзи айдыпды. Шондан бәри Ибн Мансур Хорезмини депесине тәч этмәге тайярды. Мервден Багдада гайтмазларының өң янында Мухаммет алымларың хеммесини йыгнап, олары халыфың перманы билен таныш этди. Топланан алымларың хеммесиниң халыфатың көне пайтагтына гидйәндигини мәлим эдип, кимде-ким о яна гитмән, Хорасанда галмак ислейән болса, онуң үчин хич хили пәсгелчилик болмаз дийип дүшүндирипди. Шол душушык тамамланып, алымлар даргашансоң, Ибн Мансур Хорезминиң янына гелип:

— Мерхеметли Мухаммет ибн Муса, мен өзүмиң сизе мүң керем миннетдардыгымы айдайын дийдим. Үч-дөрт гүнлүкде халыф билен гүррүңдеш болдук. Ол сизиң мен хакда өрән оңат пикирдедигиңизи айтды — дийди. Мухаммет мунуң үчин эсселмеди:

— Хорматлы яшулы, мен сиз хакда диңе хакыканы айтдым. Онуң үчинем маңа миннетдарлык билдирмегиң тереги ёк. Бизиң хатарымызда сизиң ялы алымлар нәче көп болса, ишимизем шонча ровач алар. Баракa аганың сөзи билен айтсам «Хатарда нер болса, йүк ерде галмаз».

— Сизиң маңа ак йүрек билен гараяныңызы билйән. Йөне мениң миллетиме, диниме гарамаздан, мусулман патышасының янында өвмек үчин атың келлеси ялы йүрек герек. Берекелла, Сизиң йүрегиңиз уммадан улы. Мен Сиз билен җәхеннеме гитмели болса-да гидерин, сизиң диниңизем кабул эдерин, ёлдашыңызам.

— Сизиң ак йүрекли аҗайып алым, оңат ёлдашлыгыңызы гөрүп дурубам, мен башгача гүррүң этсем, выҗданымы йитирдигим болмазмы эйсем?

— Хэзир бизиң арамызда халыфа оңат гөрүнҗек болуп, ынсабыны, выҗданыны бир теңңече гөрмейән дер хем ёк дәл. Мени Мамуна яманлан хем болупдыр. Хернә хөкүмдар сизиң пикириңизе йыкгын эдип, мени гөзден салмады.

Ибн Мансурың айданлары алымы иңкисе гидер-

ди. Ол «Диймек, алымларың арасында ялынжаң, адам сатян бир нәкес пейда болупдыр-ов» диййп ичини геплетди. Ибн Мансур онуң кимдигини билйәнем дәлдир, чүнки Мамунда өзүне хабар гетирен адамың адыны тутмак хәсиети ёкды. Яшулы алым билйәнем болса, хич зат айтмаз. Муңа Хорезминиң гөзи етип дурды. Шонуң үчинем адамы гаралаян нәкес хакда гүррүң этмезлиге чалшып:

— Ай, нәтжек, яшулы, ата-бабаларымыз «Сүри аг-саксыз болмаз» диййпдирлер. Арамызда бирдир-ярымдыр шолар ялылар бардыр. Йөне алымларың аглаба көплүги сөзүң долы манысында алым. Олар харамзадалык этмезлер диййп мен-ә ынаняи, яшулы! Эмма мен сизден башга бир зат сорамакчы, йөне маңа догры дүшүнмегиңизи хайыш эдйәрин!

Хорезми сөзүне дынгы берип, ибн Мансурың йүзүне серетди. Ол бирден эдепсизлик эдәймәйин дийип чекинйәрди. Яшулы үнс берип диңлейәрди. Мухаммедиң сөзүне дынгы берениинден пейдаланып, ол:

— Мухаммет ибн Муса, мениң сизе болан миннетдарлыгымың чәксизлиги ялы, гойян хорматым хем чәксиздир. Сиз мениң билен ислән меселәңиз боюнча сөхбет этмәге-де, ислән задыңызы чекинмән сорамага-да хаклысыңыз — дийди.

— Мен сизиң халыф билен эден гүррүңиңизиң нәме билен гутарандыгыны билмек ислейән. Сиз маңа догры дүшүниң. Сизиң ыкбалыңыз мениң ыкбалым. Сизе оңат болан ерде маңа-да оңат болар, сизиң язгарылан ериңизде мени-де язгарарлар. Биз бир агачың ики тарапы, бир ховадан дем алярыс, бир дерьяның сувуны ичйәрис. Багдада баранымызда-да шейле болмалы болар.

— Халыф Мамун билен душушыгымыз менде өчмежек ыз галдырды. Биз озал көпүң ичинде душушярдык, онуң билен ач-ачан гүррүң эдип болмаярды. Соңкы душушыгымызда йүрегими дөкмәге мај болды. Онуң эдеплилиги, салыхатлылыгы мени тең галдырды. Мамун мениң дини ынамым хакда гүррүң этдирди. Мениң гөвнүме дегмежек болуп, улы сересаплылык билдирди...

Ибн Мансурың сөзүне дынгы берип, индики айтжак затлары хакда ойланяндыгыны гөрен Мухаммет Хорезми:

— Мен оңа белет, хут шо сыпатлары билен мерхеметли халыф алымдыр шахырларың ынамына, сөйгүсине мынасып боляр — дийди.

Яшулы алым Хорезминиң айданларыны голдап:

— Мен бу ягдайы хут өзүме гарайшында дуйдум. Саглык-аманлык сорашанымыздан соң, халыф:

— Хорматлы Бизист, биз Мухаммет ибн Муса билен маслахатлашып, сизи өз янымыз билен Багдада алып гидәйсек диен нетижә гелдик. Хернә сиз гаршы болуп дурмарсыңыз-да? — диенде, мен:

— Хөкүмдарым, мениң гөкдәки дилегим ерде говушды. Сиз хем-де Мухаммет ибн Муса билен ишлешмек мениң үчин улы багтдыр — диййп жогап бердим.

Халыфың йүзүнде хошаллык аламаты пейда болды. Ол өзүниң шатлыгыны дуйдурман дурул билмеди:

— Сизден тамам хем шейледи. Мухамемт ибн Муса-да сизиң билен биле ишлешмегиң тарапында. Гөрйәңизми, сиз Мусаның динине уйярсыңыз, Мухаммет болса ыслама. Бизде Исаның динине, отпаразчылык динине ынанянлар хем аз дәл. Сизиң хеммәңизиң агзыбир ишләп йөрмегиңиз мени гувандыряр. Мухаммет Хорезми алымлары сайлап-сечип аланда, оларың дини гарайышларына әхмиет беренок. Бу бейик адамың этжек иши. Шу зейилли адама мал-мүлкүңи-де, өз жаныңы-да аркайын ынанмак болар. Онуң йүреги сүйтденем ак. Мениң үчинем алымларың дини гарайшының әхмиети ёк, ким хайсы дине ынанса ынансын, йөне ак йүрек билен өз эдйән ишини халаласа, бейлеки динлериң векиллерине азар бермесе, мен оны голдарын. Мервиң руханыларам, дине ынанян йөнекей адамлары хем, дини гарайышларда ичапразлык үчин хич киминң гөвнүне дегмейәрлер.

— Өрән догры айдяңыз, хөкүмдарым! Мен Мервде ехуды боланым үчин екеже адамдан хем агыр сөз эшитмедим, тагсырым!

— Өрән оңат. Йөне Багдатда-да шу хили ягдайы дөретмек башартса, нәхили оңат боларды. Бизиң араплярымыз дин меселесинде бирнеме ыңжыграк. Ай, бир алажы болар. Маңа танымал алымлар герек.

Халыфың мен барада аладаланяндыгына дүшүндим, мусулман динини кабул этсем, онуң йүкүниң еңлежегине гөзүм етди.

— Мерхеметли халыф, мен өзүми билелим бәри мусулманларың арасында, Гуръаны-керемми-де, Сүннәни хем телим сапар окап чыкдым. Мен Шеригатың дүзгүнлерини хем хич бир мусулмандан кем билемок. Онсоңам, ыслам дини билен бизиң дини ынанжымызың меңзешлиги көп. Ыбрайым, Муса, Сүлейман, Давут... ялы умумы пыгамберлеримиз бар. Аллатагала бу пыгамберлери халкың арасына ёллап, өз векили хасап эдипдир. Шонуң үчинем мен ыслам динини кабул этмәге тайяр, сиз маңа ак пата бериң, хөкүмдарым! — дийдим.

Халыфың йүзүнде шатлык пейда болды, ол мениң гердениме какып:

— Пата Аллададандыр — дийди.

Мен ысламы кабул этмек барада өрән көп вагтдан бәри пикир эдип гелйәрдим, ол хакда көп окадым, көп ойландым...

Хорезми билжек болян задыны билди. Ибн Мансур математик, астроном болса-да, овадан хем-де көп гeплемеги говы гөрйәрди. Хәзир велин, оны көп ваг диңлемәге Мухаммет ибн Мусаның вагты ёкды. Шонуң үчинем онуң сөзүни бөлүп:

— Хава, онсоң мусулманчылыгы нәхили кабул этдиңиз? Метжиде бардыңызмы, я-да хөкүмдар янына дин хадымларыны чагырдымы?! — дийип, хас аныгыны билмәге чалышды.

— Хич ере-де бармадык, хич кими-де чагырмадык. Мен бейик хөкүмдарың өңүнде үч гезек «Ләилахи иллалла, Мухаммеду Ресулылла» дийип, келемәми өврүдим. Шонуң биленем мусулман болдум.

— Алым, сиз-ә бирейиәмден бәри мусулман экениңиз. Мусулманчылыгың эсасы парзы келемәни өврмекдир. Сиз оны мусулманларың көпүсинден оңат өврдиңиз. Мунча боланына гөрә, гой, какаң адам Мансур болсун, бу ат мениң атамың исмидир — дийип, халыф маслахат берди.

— Догруданам, шейле, мен сизи чын йүрекден гутлаян, эзиз кәрдешим! Гой, тәзе диниңем, адыңам сизе шан-шөхрат гетирсин! — дийип, Хорезми яшулы алымы гужаклады.

Ине, шейдибем жөхит Бизист мусулман Яхъя ибн Мансур болуп галыберди. Хәзир шилдирәп акян ябың боюнда миве ювуп отуран махалы шу болан ваканы

тлап, алым обсерваторияны гурмалы ер хакда Му-
хаммет ибн Мусаның хөдүрлежек теклибини халы-
фың хөкман голдажакдыгына ынанды.

• • •

Мухаммет Хорезми сөз берши ялы, Мамунның янын-
дан чыкып, гөни Ибн Мансурлара гайдыпды. Эйванда
гойлан агач секиниң үстүнде сабырсызлык билен га-
рашып отуран яшулы алым оны гөрен бадына, обсер-
ваторияны ачмалы ер хакдакы пикирлериниң голда-
нандыгыны дуйды. Муңа гарамаздан, адаты совалы
бермән дуруп билмеди:

— Мухаммет ибн Муса, түвелеме, болуп гелши-
ңиз-ә авы оңан шире меңзейәр, ишиңиз оң боландыр-
да херн — дийип еринден туруп, эййәм эйвана ге-
лен Хорезмә ики элини узатды.

Мухаммедиң кейпи көкди. Онуң халыф билен те-
нрен душушыгы рухуны гөтерипди, ылма болан хө-
весини артдырыпды. Гөз өңүне гетирип бир гөрүң!
Мамун ялы әгирт улы дөвлете хөкүмдарлык эдйән ша
юл вагт дүнйәде ёкды. Хорезми онуң билен эп-эсли
вагт отурып, деӊ ятдайда гүрлешипди хем-де ылма
әрән важып болан ишлериң энчемесини чөзүпди. Ол
секиниң үстүнде жайлашыклы отурансоң, хөкүмдар
билен эден сөхбети хакда гүррүң берип башлады:

— Яшулы, бу тезекки душушык гарашанымыздан
оңат болды. Ол бизиң обсерваторияны ачжак болян
еримизе дийсең белет экен. Мен «Пылан ерде гурай-
сак» дийип утранымдан, халыф:

— О диййән ериңиз Шемси атландырыляндыр.
зем бирнеме бейигрәк ерде ерлешендир. Шо ери сал-
ы бермек пикири менде дөрәпдем, йөне бу меселәни
Сизиң өзүңиз чөзәйсеңиз говы болар дийип, мен сесим
ни чыкармандым — дийди. Мен:

— Хава, тагсыр, ол ериң бейигрәк ерлешмеги би-
зиң астрономия ылмымыз үчинем аматлы. Онуң баш-
га айратынлыкларам бар. Ол «Пайхас өйүне», алым-
ларың яшаян ерине хем дийсең голай — диенимден,
Мамун депиги хас чуңдан алды:

— Бу дөвлетли ишиң хемме тарапыны тәз өңүн-
де тутаныңыз гаты говы. Инди эсасы зат гурлушыга
башламак. Бир оңат усса тапып, оңа нәмелери исле-

йәндигиңизи айтмалы. Обсерватория гурярысмы, диймек, онуң янында герек болан хемме затлары ерлешдирер ялы жайлар хем зерурдыр. Ол ер «Пайхас өйүне» нәче толай болса-да, тәзе ылмы ымаратың янында адамлар яшар хем-де ишләр ялы жайлары хем салмалы — дийип, ол асыл ызлы-ызына суңшурыберди.

Яхъя ибн Мансур эдилен гүррүңлере бегенди:

— Хатлы-соватлы адамың эдйән гүррүңи йүрегиңе жүңк болайяр. Мамун ибн Решидиң соватлылыгының алымлара пейдасы көп. Гой, Аллатагала оны өз пенасында аман сакласын.

— Халыфың соватлылыгы көп ишиң алымларың ве ылмың пейдасына чөзүлмегине тетирйә. Йөне, ге... онуң диңе бир соватлылыгында-да дәл, эйсем онуң акыллы хем-де өңден гөрүжилигинде, велилигинде. Халыф, гой, оны Таңры ялкасын, өрән улы дөвлете хөкүмдарлык эдйәр, көп санлы халкларың ыкбалы оңа баглы. Мамун ылмы-билими өсдүрмән, бу улы дөвлети өсен ятдайда, халкларыны болса бол-элин дурмушда саклап болмажакдыгына говы дүшүнйәр. Догрусы, шу затлара дүшүнибем ылмы ве алымлары голдамадык халыфлар хем дурмушда аз болмандыр ахыры...

— Боландыр — дийип, ибн Мансур Мухаммет Хорезмининң сөзүни макуллады.

— Омейяларың халыфлары Муавия ибн Суфиан, онуң оглы Езит уруш башламакдан, өзара хыңранышмакдан башга зада баш галдырмадылар. Оларың ылым үчин бир писселигем эден затлары ёк.

— Шу зейилли пикири мен халыфдан хем эшитдим. Мен оңа өзүмиң «Тарыхың китабыны» язып гутарандыгымы, онуң гысгача мазмуныны айдып бердим. Халыфат дөрәли бәри ишләп ве яшап гечен халыфларың хеммеси хакда язандыгымы хабар бердим. Шонда ол дөвлетиң тарыхында ярамсыз иш эден хөкүмдарлар хакда хем бирки агыз сөз ачмагымы хайыш этди. Шоларың арасында Муавия билен онуң хәкимиети мирас хөкмүнде кабул эден оглы Езидиң адыны айданымда, Мамун еринден туруп, гезмеләп башлады. Бирки сапар о яна-бу яна геченсоң, телим мениң янымда сакланды:

— Алым, сен омейяларың илкинжи халыфлары ...акда догры пикир йөредйәң. Езит Кербеланың ...ңинде ымам Хүсейниниң хем ганына галды, өзүниң хакыкатданам залымдыгыны бүтин халыфата мәлим эт...ди. Китабың шу ерини бирнеме гиңелт. Онсоңам, ...мейяларың соңкы халыфлары хем өзлериниң ярамаз ...ши билен мусулманлары аяга галдырып, гозгалаң ...турузмага межбур этдилер. Сен шол гозгалаңлар ...акда-да гиңрәк язмалы боларсың — дийип, йүрегин...ден сыздырып сөзледи.

— Мениң пикиримче, бу меселе сениң китабында ...аат гозгалан. Сен 125-нжи сенеде (747-нжи йыл) Хорасанда Абу Муслимиң омейялара гаршы уршандыгыны, Нишапурда, Табарыстанда ве бейлеки ерлерде гозгалаң турандыгыны бизе-де айдып бердиң ахыры.

Хорезми өзүниң ылмы пикирлери хакда диңе ынанышян кәрдешлерине айдярды. Ол бәш-алты гүнлүке «Тарыхың китабыны» язып гутарандыгы хакда Абу Мансур билен Ахмет Мервэза айдыпды, айры-айры ерлерини олара окабам беринди. Шонун үчин ...м яшулы алым хәзир Мамунын берен маслахаты...ның Хорезмининң тарапындан биреййәм чөзүлендигини ...ыгтаярды.

— Хава, кәрдеш, сениң айдан вакаларың хакында ...мениң китабымда язылан. Мен халыфың саргыдыны ...диңләп, арапларың гаршысына алнып барлан гозгалаңлар хакдакы пикирими хөкүмлара гиңрәк гүррүң бермеги макул билдим. Себәби мен халкын арап басыбалыжыларына гаршы гөрешини адалатлы хасап ...эдйәрин.

— Элбетде, халыфың йүзүне бакып, сизиң ата-бабаларыңыз бизиң ер-юртларымызы басып алыпдырлар, ерли халклар болса бу ятдай билен ылалашман, олара гаршы баш гөтерипдир дийәймек аңсат дәлдир. Йөне тарыхы ёймак болмаз, оны болшы ялы язмалы. Бу хакыкаты Мамуна айдып, сиз өрән догры иш эдипсиңиз.

— Менем шу хили пикирде боламсоң, язан затларымың хеммесини бассыр-юссур этмән, хөкүмдара етдым. Бирнеме жеделлешмели болаймагымам мүмкиндир өйдүпдим. Йөне бейле болмады. Халыфатың илкинжи ёлбашчыларының заманасында арапларың тылыжының гүйжүне зор берендиклери, көп ери басып аландыклары барадакы хакыкат Мамуна аян экен.

Бу хакда оңа атасы халыф ибн Мансур көп гүррүң
берипдир. Хайран галаймалы, ол бу урушлара ада-
латлы баха берен экен...
— Диймәк, халыф Мамун язанларыңызы үйтгет-
меги̇ңизи сизден хайыш этмәндир-дә? — дийип, Ибн
Мансур гызыкланды.
Ибн Мансурың бу сөзлери Хорезмә бейле бир
ярап дурмады. Чүнки кимдир бириңден горкуп ишле
мек я яшамак хәсиети онда ёкды. Элбетде, пикир
ниң гечмеги я-да гечмезлиги оңа кәбир дереҗеде т
сир эдйәрди, себәби олам адам ахыры. Пикирлер
голданан махалы алым чага ялы шатланмагы хем
башарярды. Йөне хөкүмдарың яңына хер сапар ба
ранында хөкман өз гепини төгердерин диен ниет хем
онда ёкды. Хөкүмдар хөкүмдардыр, онуң диени бо
лар. Шонуң үчинем онуң яңында айтҗак сөзлерини
өрән оңат пикирленип айтмалы, акыллы хөкүмдар
болса хемише пейдалы маслахатлары, ишлери гол
дар. Эмма сен өзүңи халыфдан ёкары гойҗак болм
лы дәл. Бу хакыката Мухаммет Муса оңат дүшүн
йәрди.

Ол өзүнин яшулы кәрдешиниң дегишйәндигини г
рүп дурды. Бу ерде гөвне алар ялы зат ёк. Шонуң
үчин ол аркайын әхенде гүрледи:
— Хөкүмдар мениң язан затларыма чапраз гел
пикири орта атмады. Йөне ол «Алым, сизиң магл
матыңыз боюнча бизиң ата-бабаларымыз хайсы ш
херлери ве юртлары хачан басып алыпдырлар?» ди
йип сорады. Мен Дамаск шәхериниң 13 (635-нжи)
Ктесифон, Селевск хем Иерусалим шәхерлериниң 1
(637-нжи), Баркы билен Искендерияның (Алекса
дрия) ве тутуш Мүсүриң 18 (640-нжы), Азербайҗ
ның 22 (642-нжи), Мервиң 29 (651-нжи), Сарахс
30 (652-нжи), Эрменистаның 84 (706-нжы), Бухар
ның хем-де Самаркандың 87 (709-нжы) сенелерде б
сылып алнандыгыны айдып бердим. Халыф:
— Ине, бу йыллар мениң үчин тәзелик. Атам
кыр вакалар, урушларың гечен ерлери хакда гызы
лы гүррүң бермеги говы төрерди, эмма йыл агзам
ярды. Йөне Мерв Хорасаның пайтагты боланы себ
ли, онуң 29-нжы сенеде эелендигини маңа айды
ды — дийди.
Халыфың сөзүне дыңгы берениңден пейдаланы

мен Эйран шасы Ездигерд III-ниң хем шол йыл Мервдәки дегирмениң ичинде өлдүрилендигини, ол ере болса бу шаның Ктесифон сынандан соң гачып гелендигини, өз яны билен болса көшгүң ажайып китапханасыны хем гетирендигини айтдым. Мамун сөзүни довам этдирди:

— Бу маглумат маңа аян. Йөне сиз Ездигерд III-ниң гетирен китапларының Мервде ылмың өсметине оңайлы тәсир эдендигини-де язансыңыз-ла!? Мен-ә тарыхчы болсаң, меселәниң шу хили тарапларына-да улы әхмиет бермелимикән диййән.

— Халыфың бу пикирини сиз хениз Мервде чагыңыз амал эдипдиңиз ахыры — дийип, Ибн Мансур ятлатды.

Хорезми «хава» диен ышарат эдип, пыгамберимиз Мухаммет ибн Абдылланың дурмушына, Искендер патышаның Гүндогара эден йөришлерине, Хорезмиң ве Мервиң тарыхына дегишли тызыклы вакалары язандыгы хакда хөкүмдара айдандыгыны Ибн Мансура гүррүң берди.

Ибн Мансуры Хорезминиң китабындакы Мамуның атасына, какасына хем-де доганы Мухаммет Амине дегишли матлуматлардан башга-да, авторың беян эдишиниң Мамуна эден тәсири гызыкландырярды. Эмма шонда-да совал бермекден сакланды. Мунуң өзи өрән сыпайы хем-де инче меселеди. Онуң ики тарапы барды. Бириңҗиден, тарыхчы алым хакыканы язмалыды. Икинҗиден болса, хөкүмдар хем-де досты Мамуның гөвнүни йыкмалы дәлди. Бу хакда сөз ачмак омейялар династиясының халыфлары хакда язмак ялы дәлди. Оларың бир топарыны хөкүмдарың өзем халанокды. Бу ягдая белет болан Мухаммет Хорезми китабың халыфлар, оларың эден ишлери хакдакы бөлүмлерини язанда көп келле дөвмели болупды. Бу ерде ол өзүниң әхли укыбыны, гүйҗүни ве зехинини уланмалыды. Ол өз мертебесини, бейиклигини песелтмели дәлди. Өңүнде кесерип ятан бу везипелери чөзмекде оңа Мервиң даг-дерелеринде ав авлаян махалларында Мамун билен икичәк эден сөхбетлери көмек этди. Ики доганың арасындакы гөрешиң дүйп матлабына Хорезми шол ерде гөз етирипди. Тарыхың бу сахыпаларыны алым болшы ялы эдип языпды. Ол хич хили дүшүндириш бермән, маг-